

Kvinder i mandsklæder

AF

TYGE KROGH

Dette at skifte kønsidentitet ved at iføre sig et andet køns klæder forbindes i dag især med transvestisme og transseksualitet, hvor motivet er seksuelt relateret.¹ Historisk har forklædning i et andet køns klæder imidlertid også haft andre former. Fra slutningen af 1600-tallet til begyndelsen af 1800-tallet kendes fra flere nordeuropæiske lande adskillige eksempler på fattige kvinder, som skiftede identitet ved at tage mandeklæder på og udgive sig for mænd.

Selve det at klæde sig ud var velkendt også i det 17. og 18. århundrede. Det gjorde man ved fastelavn, og når man holdt julestue, og fra starten af 1700-tallet blev maskeradefester moderne i de højere lag. I sådanne sammenhænge kunne man også klæde sig ud som det modsatte køn. Det forekom også, at kvinder, når de skulle rejse alene, valgte at tage mandsklæder på for at færdes mere sikkert.

De kvinder, denne artikel handler om, skiftede imidlertid helt identitet. De maskerede sig, så deres køn ikke blev opdaget, de antog et mandnavn, tog arbejde som mand og levede i årevis i mandsidentiteten. Det er svært at sige, hvor udbredt det var. I Holland har de to forskere Rudolf Dekker og Lotte van de Pol fundet omkring 100 i perioden 1640-1780, hvoraf dog kun halvdelen levede som mænd i mere end et halvt år.² En stor del af sagerne blev fundet i retsprotokoller fra de ostindiske kompagnier. Kvinderne havde forklædt som mænd taget hyre på kompagniernes skibe. De blev dog oftest opdaget efter kort tids sejlads. En anden stor gruppe af de forklædte kvinder havde ladet sig hverve som soldater. I England er kendt 30-40 tilfælde, og her var der

1 Jeg takker for gode kritiske kommentarer fra Signild Vallgård, Ning de Coninck-Smith, Bente Rosenbeck, Karin Lützen og Mette Andersson.

2 Rudolf M. Dekker og Lotte C. van de Pol: *The Tradition of Female Transvestism in Early Modern Europe*, MacMillan Press, London 1989, s. 1 og 19.

også mange, der blev tiltrukket af kolonifarten og hæren.³ I Sverige har en undersøgelse afdækket knap 20.⁴ Der er også eksempler fra Frankrig, Spanien, Italien⁵ og Tyskland.⁶

I Danmark er jeg i mit arbejde med 1700-tallets retsmateriale og pamfletlitteratur og via tips fra gode kolleger stødt på fire, måske fem eksempler. Jeg har ikke foretaget en systematisk gennemgang af bestemte kildegrupper eller samtidig litteratur, så min lille samling er næppe udtømmende. Jeg mener dog, jeg har gennemgået tilstrækkelig meget retsmateriale til at slå fast, at den type sager var sjældne.

Tilfældene er interessante, fordi de i al deres usædvanlighed kaster lys over det samfund, de foregik i. Politi og domstoles interesse for forklædningerne fortæller om samfundets vanskeligheder med at finde et ståsted mellem religiøse fordringer og tolerance. Maskeraderne belyser også de økonomiske og sociale fordele, den mandlige kønsidentitet gav disse kvinder. Hertil kommer, at køn og seksualitet er uadskillelige. De forklædte kvinders mulige interesse for andre kvinder er en understrøm i samtidens, men måske især historikernes interesse for forklædningerne. Historierne kan dog også læses som eksempler på, at

3 Se Lynne Friedli: 'Passing women' – A study of gender boundaries in the eighteenth century, i G.S. Rousseau og Roy Porter (red.): *Sexual Underworlds of the Enlightenment*, Manchester University Press 1987, s. 234-60, og Randolph Trumbach: *London's Sapphists: From Three Sexes to Four Genders in the Making of Modern Culture*, i Gilbert Herdt (red.): *Third Sex, Third Gender. Beyond Sexual Dimorphism*, Zone Books, New York 1996, s. 111-136. Trumbach omtaler 32 specifikke sager.

4 Jonas Liliequist: *Kvinnor i manskläder och åtrå mellan kvinnor*, i Eva Borgström (red.): *Makalösa kvinnor. Könsoverskridare i myt och verklighet*, AlfabetaAnamma, Göteborg 2002, s. 63-124. Se også Fredrik Silverstolpe: *Äktenskap mellan kvinnor under 1600- och 1700-talen*, i *Lambda Nordica* 1989:1, og Eva Österberg: *Förbjuden kärlek och förtigandets strategi*, i Eva Österberg (red.): *Jammerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*, Atlantis, Lund 1997, s. 267-83.

5 Se i Dekker og van de Pol, 1989, s. 1, note 2. Sylvie Steinberg har fundet ca. 100 sager fra 1700-tallets Paris. De angår imidlertid kvinder, som forklædte sig med det motiv at kunne deltage i selskaber forbeholdt mænd for at gøre mændenes bekendtskab. Sagerne er fundet i sædelighedspolitets arkiver, se Sylvie Steinberg: *Wenn das Romanhafte die Wahrscheinlichkeit verbürgt: Frauen in Männerkleidern vor der Pariser Polizei im 18. Jahrhundert*, i Andreas Blauert og Gerd Schwerhoff (red.): *Kriminalitätsgeschichte. Beiträge zur Sozial- und Kulturgeschichte der Vormoderne*, Universitätsverlag Konstanz 2000, s. 689-704.

6 En grundig beskrivelse af en enkelt sag ses i Angela Steidele: *In Männerkleidern. Das verwegene Leben der Chatarina Margaretha Linck alias Anastasius Rosenstengel, hingerichtet 1721. Biographie und Dokumentation*, Böhlau Verlag, Köln 2004. To hamburgske sager fra 1684 og 1702 er beskrevet i Jakob Michelsen: *Von Kaufleuten, Waisenknaben und Frauen in Männerkleidern. Sodomie im Hamburg des 18. Jahrhunderts*, i *Zeitschrift für Sexualforschung*, nr. 9, 1996, s. 205-237. Yderligere nogle få sager kendes fra samtidige avisomtaler, se Eberhard Bucher: *Liebe. Kulturhistorisch interessante Dokumente aus den alten Zeitungen vom Ende des 17. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Albert Langen, München 1914, s. 218, 224 og 231.

ikke alle mennesker kan finde sig til rette i de kønsidentiteter, som det dominerende to-kønnede univers tilbyder.⁷ Endelig er maskeradehistorierne væsentlige, fordi de tegner nogle portrætter af kvinder fra de nederste lag i samfundet, der tog deres liv i egen hånd i usædvanlig grad.

Sidsel Andersdatter 1714-28

I sommeren 1728 hørte Jens Christensen Giese det rygte, at hans tidligere ven og logerende Andres Simonsen Aschenberg skulle være en kvinde. Han havde kendt Andres i 14 år og også mødt hans kone, men havde ikke set ham det sidste par år. Andres skyldte ham i øvrigt også nogle penge. Jens begyndte nu at søge efter Andres, og i september fandt han ham så og opsøgte ham på hans værelse hos en borger i Fiolstræde. Først spurgte han ham under fire øjne: »Hvad for et menneske er du?« Andres svarede, »Jeg er et menneske som et andet menneske«. Så spurgte Jens, »Er du ikke et fruentimmer og hedder Sidsel?« Nu svarede den såkaldte Andres »Ja, Gud bedre det, det er sandt«. Jens Giese fik derefter Andres/Sidsel til at bekræfte sit rette køn for nogle vidner og tog hende med hen til byfogeden. Denne var noget usikker på, hvad han skulle gøre, og tog de to med op til rådmændene og borgmestrene på rådstuen. Her besluttede man imidlertid at gå hårdt til værks. Sidsel blev sat i arresten, og byen indledte en sag mod hende.⁸

Dagen efter blev Sidsel undersøgt af Københavns stadsfysikus og to jordemødre. De bevidnede, at Sidsel på alle måder var en rigtig kvinde. Der var, som de skrev, intet der manglede og heller ikke noget, der var til overs. Sidsel sagde, at hun havde født et barn, hvilket blev bekræftet af de tegn, jordemødrene kunne se på hende. Man fandt så et 'instrument' hos hende, et horn, som Sidsel forklarede, at hun havde brugt til at lade sit vand igennem for således at skjule sin identitet. Lægen og de to jordemødre sluttede deres rapport med denne dunkle sætning: »Om samme Instrument til anden ulovlig Brug er bleven anvendt, er af egen Bekiendelse og andre Omstændigheder alleene at erfare«. De antydede dermed, at hornet også kunne være brugt i seksuel sammenhæng, og dette skulle blive et vigtigt anklagepunkt mod Sidsel.

⁷ Netop dekonstruktion af de traditionelle kønsbegreber, og en bestræbelse på at komme bort fra at tolke kønnet alene i dikotomierne mand-kvinde og heteroseksuel-homoseksuel præger kønsforskningen i dag. Se Henning Bech: *Kvinder og mænd*, Hans Reitzels Forlag, København 2005.

⁸ Sagen er beskrevet i Rigsarkivet, Københavns Byting, bytingsprotokol 1727-30, under 11. oktober 1728 (fol. 191-94), 20. oktober (fol. 203). Københavns Byting, tingsvidneakter 1728-32, fol. 26-31. Rigsarkivet, Underadmiralitetetsretten, dombog 1727-30, fol. 384-98, og Underadmiralitetetsretten, underadmiralitetetsprotokoller 1727-34, fol. 239-40.

Den 11. oktober startede retssagen så. I stævningen udbad anklageren sig forklaringer på, hvorfor Sidsel havde iført sig mandsklæder og heri havde ladet sig vie til en anden kvinde, samt hvorfor hun gennem adskillige ansættelser havde påtaget sig arbejde, som ikke anstod sig for kvinder, men kun for mænd. Der blev også stævnet en række vidner, heriblandt anmelderen, Jens Christensen Giese. Sidsels tidligere kone Bodil Christensdatter blev også bedt om at møde med eget forsvar for at høre, om noget kom op, der kunne angå hende, og eventuelt svare på spørgsmål. Hun var nu gift med forhenværende skibsskriver, Mathias Sommer. Dermed hørte hun til søetaten, og hendes værneting var Underadmiralitetetsretten. En eventuel sag mod hende skulle rejses her. Den offentlige anklager ved flåden, søfiskal Søren Dejel, lod melde, at hans embede ville være repræsenteret under retssagen ved en underordnet.

Sidsel fortalte åbent og detaljeret retten om sit liv, og tingskriveren nedfældede beretningen over flere sider i tingbogen:

Sidsel var nu 48 år og var født i Skåne i byen Aske i Halløe sogn⁹ af bønderfolk. Da hun var 20 år, blev hun gravid og fødte et uægte barn. Samfundet fordømte uægteskabelige forbindelser, og Sidsel har måttet skrifte og afbøde sin synd for hele menigheden. Det var heller ikke godt for hendes fremtidige muligheder for giftermål, men det åbnede for en ny lukrativ erhvervsmulighed som amme. Sidsel efterlod barnet hos sine forældre, hvor det døde kort efter. Selv drog hun til København og fik straks ansættelse som amme, først et år hos madam Langemarch og så hos den tyske præst hr. Mentzer.¹⁰ Herefter tog hun hjem til Skåne, formentlig med penge på lommen. Hun blev nu trolovet med en rytter ved navn Niels Gram, som dog kort efter drog i krig. Hun var inden da blevet gravid og fødte så pigen Lene, som Sidsel stolt fortalte retten endnu levede på Arendal i Skåne. Lene var nu 22 år gammel. Sidsels møjsommeligt opbyggede respektable familieliv fik dog en brat ende, da hun omkring fødslen fik at vide, at hendes trolovede var blevet skudt i krigen.

⁹ Hun fortæller, at hendes far hed Anders Pedersen. I Onsjö herred nord for Lund findes sognet Ask. I Mantalslängder over skattebetalere for Onsjö Härad 1684 og 1700 (se Riksarkivet, Svensk arkivinformation, <http://www.svar.ra.se/>), nævnes for Ask sogn Anders Person, som angives at have en kone og et barn i 1684 og en kone og en tjenestdreng i 1700.

¹⁰ I S.V. Wiberg: En almindelig dansk præstehistorie, bd. 2, Den Hempelske Boghandel, Odense 1870 (1960), s. 181-182 og 271 er anført, at øverste diakon ved Sankt Petri tyske Kirke, Felix Christopher Menzer, den 21. oktober 1703 fik sønnen Johan Samuel Felixen Menzer.

Sidsel måtte endnu en gang forlade sit barn og drog nu atter til København med spændte bryster. Hun blev amme og siden tjenestepige hos storkansler Reventlows kammertjener, hr. Liebendal. Herefter blev hun goldamme, dvs. barnepige, hos urtekræmmer Holst og derefter kokkepige hos først Liebendal og siden hos Holst. Sidsel havde måttet opgive at være sammen med sin datter, men økonomisk og anseelsesmæssigt var hendes ansættelser pæne: Kammertjeneren og urtekræmmeren tilhørte begge en middelklasse, der kunne holde flere tjenestefolk, og stillingen som kokkepige havde en betroet karakter.

Disse pæne ansættelser ophørte imidlertid efter nogle år. Sidsel fortalte, at da hun forlod Peter Holst: »Sad hun paa egen Haand og boede paa et Cammer ... i Skindergaden et Aars Tid. Imidlertid udi Pestens Tid var Renovations Koene, og ellers gik omkring og vaskede for Folk.« Som renovationskone ryddede hun op og gjorde rent i huse, hvor ejerne var døde af pesten.

Dette var anderledes farligt, usikkert og lavere vurderet arbejde. Kun få kvinder levede i 1700-tallets første halvdel som selvstændige uden fast tilknytning til en husbond, og samfundet så misbilligende på dem.¹¹ En forordning påbød Københavns politimester at have opsyn med »Ledige Qvindes Personer, som sidder hen paa deris egen Haand oc icke vil tiene ærligen hos Gotfolck«. Hvis de ikke kunne dokumentere, at de tjente penge på lovlig måde, skulle politimesteren sætte dem i Spindehuset. Da samtidig ingen måtte drive handel eller udføre håndværk uden at have taget borgerskab, og kvindelige håndværkere var ikke-eksisterende, var der kun få muligheder for enlige kvinder for at klare sig uden at være underordnet en husbond. Myndighederne mistænkte generelt enlige kvinder for prostitution, især hvis de var tilrejsende og ikke havde slægt eller bekendte. Man frygtede, at de skulle blive forført af skarnagtige mennesker og ruffere. De skulle melde sig hos fæstemænd, som skulle finde tjeneste til dem. Det blev forbudt soldater og matroser at holde tjenestepiger og lade ledige kvinder logere hos sig af

11 Der er mig bekendt ikke forsket i enlige kvinders forhold og muligheder i Danmark. Internationalt er der nogle undersøgelser. Et overblik fås i Deborah Simonton: 'Birds of Passage' or 'Career' Women? Thoughts on the Life Cycle of the Eighteenth-Century European Servant, i *Women's History Review*, nr. 20/2 2011 s. 207-225. Et spændende detaljestudie er Sheilagh Ogilvie: *A Bitter Living. Women, Markets, and Social Capital in Early Modern Germany*, Oxford University Press 2003. I et grundigt nærstudie af et område i Württemberg dokumenterer hun bl.a. kvinders lavere løn og enlige kvinders begrænsede erhvervs muligheder. Hun viser hvorledes de sociale netværk i samfundet, lavene, politi, fattigvæsen og kirke samarbejdede om at presse enlige kvinder ind i tjenesteforhold og udelukke dem fra selvstændig erhvervs virksomhed. Se især kapitel 3, s. 79-133.

frygt for, at der var tale om skjult prostitution. Heller ikke ejere af værtshuse måtte leje værelser ud til ledige kvinder. Kvinder, som opholdt sig i berygtede huse og løb om på gaderne om natten, skulle politimesteren holde opsyn med og først advare og i gentagelsestilfælde sætte i Spindehuset.¹²

Et par eksempler kan illustrere ugifte kvinders vanskelige vilkår. Kirstine Marie Johansdatter kom som Sidsel fra Skåne. Hun var gift, men hendes mand var død, og hun tog til København i 1725 og fødte her en datter, som blev sat i pleje, men døde trekvart år efter. Kirstine Marie lod sig ansætte som amme først hos én præst og så hos en anden. Da imidlertid efter knap to år, »Patten gich fra hende«, dvs. hun ikke havde mere mælk, mistede hun arbejdet og sad på egen hånd, først i logi hos nogle fattige folk, siden på et værelse, hun selv lejede. Her blev hun beskyldt af nogle 'skarnskvinder', som hun formulerede det, for at ville forføre dem til utugt, og dømtes derfor til Spindehuset i tre år.

I 1738 kom en anden kvinde, Anne Marie Andersdatter, ud efter et års ophold i Spindehuset. Som netop løsladt kunne hun ikke få nogen tjeneste uden at stille kaution for sig, og det ville hendes far ikke hjælpe med. Hun havde så levet af at spinde og også tigge, og havde boet hos nogle fattige folk. De turde imidlertid ikke have hende boende mere »Formedelst den Placat, som udgik, at ingen maatte sidde paa deres egen Haand«. De to historier kendes, fordi begge af fortvivlelse ønskede at komme af med livet og derfor havde opdigtet et mord i håb om at opnå en dødsdom.¹³ Det er selvfølgelig subjektive beskrivelser, men de illustrerer myndighedernes pres på enlige kvinder, der ikke var i tjeneste, og vanskelighederne for kvinder uden sociale netværk at støtte sig til.

Tilbage i Sidsels beretning, var det mens hun således sad på egen hånd, at hun mødte sin kommende hustru. Hun hed Bodil Marie Christensdatter og tjente hos urtekræmmer Holst, hvor Sidsel tidligere havde været kokkepige. Sidsel berettede, at Bodil Marie var kommet til hende og havde fortalt, at hun lavede til barsel og havde bedt Sidsel hjælpe hende. Det ville Sidsel godt, og de to kvinder gennemførte nu en sindrig plan med det formål at værne om Bodil Maries ære. Først rejste Sidsel ud til landsbyen Såby på den anden side af Roskilde og

¹² Se forordning om løsgængere i København 29.4.1684, Forordning om politiens administration 22.10.1701, afsnit IV, Rådstueplakat af 28.7.1728, som alle kan ses i Schous Forordninger, samt Instruks for politimesteren i København 24.3.1741 § 9, der står i Fogtmanns Reskripter.

¹³ Se Tyge Krogh: *A Lutheran Plague. Murdering to Die in the Eighteenth Century*, Brill, Leiden/Boston 2011, sag nr. 1727:II (s. 186) og sag nr. 1738:I (s. 192).

fandt et sted, hvor Bodil Marie kunne være hos en bonde, og bestilte hendes ophold der. Sidsel huskede ikke bondens navn, men fortalte, at han var noget lam. Hun tog så tilbage til København, og da Bodil Maries omstændigheder blev vanskelige at skjule, kørte de to kvinder til Såby, og Bodil Marie blev indlogeret. Sidsel vendte igen tilbage til København, indtil Bodil Marie med brev lod vide, at fødslen nærmede sig. Sidsel tog nu tredje gang til Såby, og da fødslen var lige op over, lånte kvinderne en vogn af bonden. De kørte så mod København, og i Herstedvester tog de ind til en bonde for at overnatte. Næste morgen begyndte veerne. Sidsel fik Bodil Marie hen til et hus ved Herstedvester kirke, hvor hun fødte et drengebarn. Dette, at Bodil Marie skulle føde på rejse, var en vigtig del af Sidsels plan. Som hun fortæller, blev barnet døbt i Herstedvester kirke som:

et Ægtebarn og kaldet Christian, saa som Bodel Marie havde et forloret Ægtebrev med sig, som blev fremviist. Samme Ægtebrev havde Udsigersken selv forskaffet hende efter Aftale imellem dem og ladet det skrive af en Student.

Ved således at føde et sted, hvor de ikke var kendt, og få barnet døbt der, kunne de med den falske ægteskabsattest få det noteret i kirkebogen som ægte født og få en dåbsattest udskrevet, som bevidnede dette.

Sidsel tog herefter det spæde barn med sig til København og satte det til opfostring hos en matroskone. Bodil Marie havde født i begyndelsen af august, men først efter Mikkelsdag (29. september) kom hun tilbage til København.¹⁴ Det var her Sidsel gennemførte sin forvandling til mand. Sidsel fortalte retten: »Imidlertid overlagde de med hverandre og bleve enige om, at Udsigersken skulde tage Mandsklæder paa og saa lade sig vie til haabe som Ægtefolk«. ¹⁵ Det gik sådan til, at Bodil Marie først flyttede ind hos hønseplukker Christen Matzen. Christen, der også vidnede i retssagen, fortalte, at kort efter, at Bodil Marie var flyttet ind, kom en mand, som kaldte sig Andres Simonsen Aschenberg og besøgte Bodil Marie og friede til hende. De blev så trolovede hos Christen, og Christen var forlover. Efter at have boet sammen et

14 I bytingsprotokollen står der: »Bodel Marie blev tilbage der hun gjorde Barsel 8te ugers tid før Michelsdag, og kom saa ikke her ind til Udsigersken før end efter neste Michelsdag derefter og forblev same Vinter hos Udsigersken.« Det kan også tolkes således at Bodil Marie blev borte i et år og 8 uger. Jeg synes dog det er mest sandsynligt, at de to kvinder holdt sammen og ikke skiltes et helt år.

15 Rigsarkivet, Københavns Byting, bytingsprotokol 1727-30, fol. 192.

par måneder giftede de sig. Vielsen blev forrettet på Agate dag, den 5. februar 1715, i Nikolaj Kirke af sognepræsten, magister Brinch. Som forlovere havde de deres husvært, hønseplukker Christen Matzen, og smedesvend på Holmen, Christen Sørensen. På et tidspunkt tog de også Bodil Maries søn til sig.¹⁶

Det var således et sindrigt svindel- og forvandlingsnummer, de to kvinder gennemførte: Først en fødsel på rejse et sted, hvor de var ukendte, som førte til, at Bodil Maries barn fik en dåbsattest som ægtefødt. Dernæst blev barnet sat i pleje, mens Sidsel iførte sig mandsklæder og begyndte at besøge Bodil Marie, som om han gjorde kur til hende. Så trolovelse og siden giftermål. Da så alle papirer var i orden, kunne de tage Bodil Maries Christian til sig, og leve som en rigtig familie.

Sidsel skulle også have et arbejde, men som mand var mulighederne mange flere. Det var midt i Store Nordiske Krig, hvor den danske flåde kæmpede med den svenske om herredømmet i Østersøen og Kattegat. Sidsel fik ansættelse som skibskok på orlogsskibet Beskiermeren. Hun sejlede med skibet i otte måneder og deltog blandt andet i det store søslag ved Rygen den 8. august 1715. Da flåden gik i vinterkvarter, vendte Sidsel tilbage til Bodil Marie. Næste forår fulgte hun sin kaptajn til skibet Jydland, og året efter sejlede hun igen med Jydland. Hun skiftede så til orlogsskibet Stralsund, og med dette var hun med i slaget ved Elfsborg og Marstrand i juli 1719, hvor Tordenskjold ved en dristig aktion indtog Marstrand fæstning.¹⁷

I disse år var Sidsel hjemme hver vinter og levede som mand og kone med Bodil Marie. Sidsel fremhævede i forhøret, at hun gav Bodil Marie det, som var optjent under sommertogterne. De flyttede et par gange, men boede altid til leje hos småkårsfolk. Efter krigen blev mange afskediget, men Sidsel fik i 1720 eller 1721 stillingen som mesterkok på Batteriet Trekroner. Batteriet udgjordes af orlogsskibet Trekroner, som i 1713 var blevet sænket i det grunde vand, hvor nu fæstningen Trekroner ligger. Dets kanoner skulle sikre indsejlingen til Københavns havn. Ansættelsen fik Sidsel ved admiral Judichærs hjælp, hvilket viser, at hun nød en vis goodwill i flåden.¹⁸

16 Jens Christensen Giese fortalte, at Andres og Bodil Marie havde en lille dreng med sig, når de besøgte ham, som han troede var deres fælles barn, se bytingsprotokol 1727-30, fol 193.

17 Sidsel redegør for fire sommertogter mellem 1715 og 1719. Der er således en sommer, der ikke er redegjort for.

18 I nogle forhør i en sag om ulydighed og overfald på en officer på Trekroner fra efteråret 1721 figurerer mesterkokken Anders Aschenberg som vidne, se Rigsarkivet, Holmens Chef, journaler ved søbatteriet Trekroner 1713-21, heri korrespondance september-november 1721.

På dette tidspunkt begyndte forholdet mellem Bodil Marie og Sidsel imidlertid at knage. Sidsel fortalte, at Bodil Marie uden hendes viden havde solgt et tresur (et skrin eller skab) og Sidsels hirschfænger (kårde) med sølvfæste og dertil havde stiftet gæld. I januar 1722 valgte Sidsel at forlade kokketjenesten på Trekroner uden afsked og tog til Skåne. Her tjente hun på godset Arendal hos major Balch.¹⁹ Sidsel havde tidligere under forhøret fortalt, at hendes datter, Lene, var på Arendal. Muligvis har hun skiftet tilbage til kvindeklæder og besøgt sin familie. Sidsel blev i Skåne i halvandet år.

Da hun vendte tilbage til København, ville Bodil Marie ikke vide af hende. Da Sidsel opsøgte hende, hvor hun boede, løb hun hen til nogle venner, som så truede Sidsel med prygl. Sidsel boede i den periode hos Jens Christensen Giese, der jo senere hen angav hende. Herefter forlod hun hovedstaden og tog til Jægerspris Slot, hvor hun fik ansættelse som tjenestekarl. Da hun efter et par år vendte tilbage til København med den plan at kræve penge af Bodil Marie, erfarede hun, at Bodil Marie havde rejst skilsmisssag ved Tamperretten. Retssagen kom bl.a. ind på den ulovlige desertering fra Trekroner, og Sidsel valgte derfor at forlade hovedstaden et stykke tid. I vinteren 1725-26 havde hun tjeneste som staldkarl på Vallø ved Køge, men tog så tilbage til København i marts 1726. De næste to år indtil retssagen opholdt Sidsel sig i København og ernærede sig som skræddersvend, fortrinsvis hos mester Poul Plougman.

Sidsel havde således levet fulde 14 år som mand. Hun havde tjent kongen tro under krigen og havde arbejdet konstant i årelange ansættelser, som indikerer, at hun har været en rimelig arbejdskraft. Hun har muligvis i perioder været lidt for glad for mandslivet med drikkeri på værtshusene, men har i øvrigt levet et stilfærdigt liv og været staten en god borger. Så var der bare lige bedraget med hendes køn. Men hvori lå egentlig det kriminelle i hendes handlinger? Hvilke love havde Sidsel forbrudt sig imod? Retssagen belyser i den forbindelse tre forhold.

Det ene var det konkrete bedrageri ved indgåelsen af ægteskabet med Bodil Marie. Det var ulovligt, og er det også i dag, at gifte sig under falsk identitet. Anklageren gjorde en del ud af at dokumentere brylluppet med vidneudsagn fra forloverne og andre forhold, men det var trods alt en mindre ting, når ingen havde lidt skade ved det.

Det andet var overhovedet dette at klæde sig i mandsklæder. Der var ikke noget forbud herimod i den danske lovgivning, men et forbud

19 Herregården Arendala ligger i Hardeberga sogn lige øst for Lund. I Mantalslängderne (Torna Härad) 1721 og 1722 er major Balck opført som beboer af Arendala.

stod faktisk i Bibelen. I 5. Mosebogs 20. kapitel, vers fem står: »Kvinder må ikke bære mandsdragt, og mænd må ikke gå i kvindekjæder. Herren din Gud afskyr enhver, som gør den slags.« Dette forbud omtales i retssagen, men heller ikke overtrædelsen af dette gammeltestamentlige bud kunne bære andet end en mindre straf.

Det tredje forhold var imidlertid langt alvorligere: Mistanken om, at der havde været et fysisk seksuelt forhold mellem Sidsel og Bodil Marie med hjælp af det horn, man havde fundet hos Sidsel. Seksuelle forhold mellem personer af samme køn hørte under det, man kaldte 'omgængelse mod naturen', og for denne forbrydelse foreskrev Danske Lov bålstraf. Straffen blev ikke benyttet overfor kønslig omgang mellem personer af samme køn i Danmark i 1700-tallet, men adskillige mænd, der havde haft omgang med dyr, blev dødsdømt og henrettet.²⁰

Sager om kvinder, der klædte sig som mænd, var, som nævnt, ikke ukendte i landene omkring Danmark, og de var godt stof for tidens aviser. Således havde man, netop et par måneder før Sidsels sag brød ud, kunnet læse om en kvinde i mandskjæder i Hamborg, som efter en kriminel karriere blev pågrebet, da hun var i færd med at gifte sig med en anden kvinde. Hun blev pisket, brændemærket og sat til strafarbejde på livstid, men den hårde straf kunne lige så vel være idømt for hendes gentagne tyveri. Nogle år tidligere havde en sag fra Preussen vakt en del opmærksomhed. Chatarina Maria Linck var blevet opdraget i den kendte pietist Herman Franckes børnehjem i Halle. Forklædt som mand var hun først medlem af en pietistisk sekt og derefter hvervet soldat i syv år. I tiden som soldat besøgte hun ofte prostituerede. Hun lavede sig en læderdildo med remme, til at spænde på sig. Efter at have forladt soldaterhvervet giftede hun sig med en kvinde. De to levede nu nogen tid ved at udnytte konkurrencen mellem protestanter og katolikker. De lod sig først underholde på et jesuiterkloster, mens de lærte den katolske tro og lod sig vie igen i en katolsk kirke. Senere fik de igen flere måneders underhold til gengæld for, at de lod sig undervise

²⁰ Der kendes ikke andre danske sager, hvor kvinder mistænkte for kønslig omgang med en anden kvinde. Der kendes to sager om mænds kønslige omgang med hinanden fra 1700-tallet, men ingen af dem førte til straf for omgængelse mod naturen. Det ses af dommeres og retslærdes diskussioner af disse sager såvel som af sagerne om mænds omgang med dyr, at det afgørende forhold, som omgængelse mod naturen krævede, var den fysiske beblandelse. 'Tingen skulle have været i tingen' som man formulerede det. Det, man gjorde sig skyldig i, var at misbruge det guddommelige undfangelsesmysterium. Se Tyge Krogh: *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, Samleren, Kbh. 2000, s. 158-90 og Wilhelm von Rosen: *Månens kulør. Studier i dansk bøssehistorie 1628-1912*, København 1993. De kønslige forhold mellem kvinder, det kunne komme på tale at dømme for omgængelse mod naturen, krævede dermed, at der havde været brugt en dildo.

i den lutherske tro. Til sidst blev Chatarina afsløret af sin svigermoder. Domstolene dømte hende i 1721 til henrettelse for de mange bedrag og for sodomi.²¹

Det var således en meget alvorlig sag, der kunne føres mod Sidsel, men anklageren gjorde intet for at belyse, om der forelå en omgængelse mod naturen. Sidsel blev end ikke spurgt, om hun havde haft et seksuelt forhold til Bodil Marie. Det kan hænge sammen med, at myndighederne ikke ønskede at være for aktive med sådanne beskyldninger. Det, som var skjult i sager, hvor der ikke var en forurettet part, mente man ofte måtte være op til Gud at straffe.²² Dette hænger dog dårligt sammen med, at netop den mulige omgængelse mod naturen skulle komme til at spille en hovedrolle i begrundelsen for Sidsels dom.

En anden vigtig årsag til det mærkelige sagsforløb var formentlig hensynet til Bodil Marie og hendes mand. Bodil Marie var kravlet op ad den sociale rangstige med giftermålet med den forhenværende skibsskriver ved flåden, Mathias Sommer. At være regnskabsfører på et skib var en økonomisk betroet stilling. Som forhenværende har han formentlig været noget oppe i årene, men på ingen måde affældig. Det var ham, som overværede retssagen mod Sidsel på sin kones vegne. Efter Sidsels bekendelse for retten erklærede Mathias Sommer, at han aldrig havde hørt om den historie, hun fortalte, og at han til sin tid i Underadmiralitetstretten ville fremlægge beviser for, at den var usand. Her ville han kun erklære, at Gud havde givet ham en hustru, der var så gudfrygtig og arbejdsom, som han overhovedet kunne ønske sig. Sagen mod Bodil Marie omtales senere.

Efter skibsskriver Sommers erklæring førte anklageren en række vidner. De bekræftede Sidsels historie fra giftermålet og årene derefter, men ingen angik perioden før giftermålet. Det er også bemærkelsesværdigt, at selv om Sidsel jo tilstod falskneri ved opnåelsen af en dåbsattest for Bodil Maries barn som ægtefødt, var der intet forsøg på at verificere dette tilståede bedrag mod kirken, ligesom det heller ikke blev nævnt yderligere hverken i præmisserne for Sidsels dom eller i den efterfølgende sag om Bodil Marie.

Jens Giese, som jo havde anmeldt sagen, blev også afhørt, og her kom det frem, at han havde haft mere blandede motiver end moralsk forargelse over Sidsels identitetsskifte. Da han havde fundet og afsløret

21 Historien er beskrevet og analyseret af Angela Steidele i bogen: *In Männerkleidern. Das verwegene Leben ...*

22 Se Krogh: *Oplysningstiden og det magiske*, kapitel 7: *Forbrydelser mod naturen*, og specielt f.eks. s. 178.

Sidsel, opsøgte han nemlig Bodil Marie og fortalte hende, at han vidste, at hendes tidligere mand var en kvinde. Han tilbød samtidig, at hvis Bodil Marie ville give Sidsel en snes rigsdaler ville Sidsel love at rejse bort fra København. Det nægtede Bodil Marie dog pure. Jens Giese havde altså først prøvet at udnytte sin opdagelse til pengeafpresning.

Efter det første retsmøde den 11. oktober blev yderligere vidner indkaldt til at give møde den 25. oktober, men dette blev der ikke noget af, for den 20. oktober brød den store ildebrand ud, som lagde en fjerdedel af København i aske, heriblandt rådhuset, hvor Sidsel sad arresteret, og hvor retssagen foregik. Da sagen blev taget op igen den 11. og den 20. december og igen den 17. januar 1729, var kun få yderligere vidner at finde på grund af kaosset efter branden. Anklageren afleverede derfor de sidste dokumenter den 24. januar og indgav sagen til pådømmelse. Den 7. marts fældede Bytinget så dom i sagen. Dommen refererede – formentlig som en formildende omstændighed – til hendes lange tjeneste som skibskok i flåden under krigen og hendes deltagelse i slagene ved Rügen, Elfsborg og Marstrand. Men herefter fastslog dommen, at hendes adfærd med at klæde sig i mandsklæder var imod Guds lov og var en »vederstyggenhed for Herren«. Desuden kunne det ikke vides, om det horn, man havde fundet hos hende, havde været brugt til andet, der var til Guds fortørnelse. Endelig fastslog dommen, at hun havde narret Guds ords tjenere og retten, som ikke havde kunnet vide andet, end at hun var en mand, da hun giftede sig. På denne baggrund dømtes hun til at udstå kirkens disciplin og at arbejde i Spindehuset i to år. Selv om den unaturlige omgængelse ikke havde været nævnt på noget tidspunkt under retssagen, spillede mistanken om den alvorlige forbrydelse altså en hovedrolle ved strafudmålingen.

Efter dommen savnes kilder til Sidsel Andersdatters videre skæbne, men sagen mod Bodil Marie udestod jo. Admiralitetet havde beordret flådens officielle anklager, søfiskal Søren Dejel, at rejse sagen, og den 15. september 1729 indgav han sit anklageskrift. Heri fremhævede han fire forhold, han fandt bevist. For det første havde Bodil Marie kendt Sidsel før hendes forklædning som mand. Dette udledte han af, at de begge havde tjent hos urtekræmmer Holst og af Sidsels hjælp med Bodil Marie's barsel, som Sidsel havde forklaret. For det andet havde de i fællesskab lagt planen om Sidsels forklædning, for det tredje havde de i fællesskab gennemført det svigagtige giftermål, og endelig for det fjerde havde hun i lang tid havde levet sammen med Sidsel uden at åbenbare sandheden om Sidsels køn. Han konkluderede at have bevist, at Bodil Marie havde begået en åbenbar skandale, som resulterede i

Guds fortørnelse, udvist foragt for ægteskabet og vakt stor forargelse i almindelighed. Søren Dejel ville dog ikke spille ud med, hvilken straf han mente Bodil Marie burde have, før han havde hørt Bodil Maries forsvar.

Tre uger senere indgav Mathias Sommer forsvarsskriftet for sin kone. Forsvaret byggede hovedsagelig på indlæg og vidneudsagn, som Bodil Marie havde ført i skilsmissesagen i 1725. Det var formentlig den retligt trænede skibsskriver, som havde ført også denne sag for sin kommende kone. Sagen indeholdt skriftligt bevis for giftermålet mellem Sidsel og Bodil Marie i 1715, en attest fra kommandøren på søbatteriet Trekroner, som bevidnede, at Sidsel var rømt fra batteriet før jul 1721 og ikke var set siden, samt endelig en række korte mundtlige vidneudsagn. Udsagnene bevidnede for det første, at Sidsel ikke havde været set siden januar 1722, for det andet, at Bodil Marie levede ærligt, skikkeligt og kristeligt, og endelig for det tredje, at Sidsel havde levet »uskikkeligt«. Ingen af vidnerne var dog mere konkrete end dette, at Sidsel skulle have levet uskikkeligt.

Med disse vidneudsagn som basis kastede Mathias Sommer sig ud i forsvaret for sin kone, et forsvar, der formede sig som ét langt karaktermord på Sidsel. Han kaldte hende kun »dette forføriske Menneske«, der nu sad i Spindehuset, og han refererede ikke til hende som 'hun' eller 'han' men som 'den'. Mod beskyldningen om, at Bodil Marie skulle have kendt til Sidsels rette køn ved giftermålet, anførte han, at Sidsel i kirkebogen var opført som skibskok, og at han nød gage af flåden. Desuden fortalte skibsskriveren, at Sidsel i gebærder, opførsel og livsstil opførte sig som en mand. Endda havde »dette forføriske Menneske Skæg som en Mandsperson og ladet sig ligeledes barbære«. Hvordan skulle et blufærdigt fruentimmer som hans nuværende kone kunne gætte et sådant bedrageri?

Angående spørgsmålet, hvorfor Bodil Marie ikke havde opdaget Sidsels køn i de syv år, de levede sammen som mand og kone, svarede Mathias Sommer, at Sidsel jo så vidt muligt havde opholdt sig på orlogsskibene og taget så mange togter, hun kunne. Efter fredsslutningen og indtil ansættelsen på Trekroner sagde han, at Sidsel mange gange var rejst til Skåne. Når hun var i København, levede hun et »liderligt« liv i drukkenskab, hvor hun opholdt sig nogle gange i Nyboder – dvs. sammen med kammerater i flåden – men mest hos kromanden Jens Giese, hvor 'den' mange gange havde spillet klæderne af kroppen. Overfor Bodil Marie havde hun da sagt, at hun var på landet og lavede mad til bryllupper og andre gæstebud. Bodil Marie måtte så ifølge

skibsskriveren tro, at Sidsel var en mandsperson, som dog var »malhabilt til Ægteskab« – dvs. impotent – men dette fandt hun dog uværdigt at besvære sig over til andre og lod det være op til Gud, hvorledes det skulle gå. Inden Sidsel rømte fra Tre kroner og forlod Bodil Marie, havde hun formøblet alle Bodil Maries ejendele, som skibsskriveren fortalte, at Bodil Marie havde købt for de penge, hun havde tjent ved ærligt arbejde. Al den skandale, der var kommet af denne sag, var derfor ikke Bodil Maries skyld, men alene dette forføreriske menneskes. Hans kone havde nu i et år været syg og på det sidste måttet holde sengen. Derfor var hun ikke mødt for retten, men Mathias Sommer tilbød, at Bodil Marie kunne aflægge ed på, at hans beretning var sand, dog bad han om, at eden kunne afgives i deres hjem over for to edsvorne vidner.

Til dette replicerede søfiskalen, at Mathias Sommer jo slet ikke havde modgået beviserne for, at Bodil Marie og Sidsel kendte hinanden før deres bryllup. Dertil fandt han det utroværdigt, at Bodil Marie havde levet så længe sammen med Sidsel uden at kende den rette sammenhæng. Bodil Marie havde jo heller ikke anført impotens som skilsmisseårsag, selv om dette var skilsmissegrund efter loven. Han indstillede derfor til retten, at Bodil Marie skulle udstå kirkens disciplin og afgive åbent skriftemål for menigheden om sine syndige handlinger. Mathias Sommer replicerede hertil, at påstanden om, at de to havde kendt hinanden som kvinder før giftermålet, alene hang på den bevisligt løgnagtige Sidsels udsagn i retten. Overfor denne løgners udsagn tilbød han for det første mange vidneudsagn om Bodil Maries kristelige og skikkelige liv og opførsel, for det andet, at hun ville aflægge ed på, at Sidsels historie var usand.

Underadmiralitetensretten konkluderede, at det ikke var bevist, at Bodil Marie og Sidsel kendte hinanden som kvinder før giftermålet. Angående Bodil Maries tavshed om Sidsels impotens, alternativt hendes rette køn under deres årelange ægtestand, fandt retten ikke, at Bodil Marie havde gjort noget forkert, fordi det alene var offentliggørelsen af forholdet, der vakte den offentlige skandale. Havde Sidsel ikke afsløret sig selv, var ingen skandale sket. Derfor dømte retten, at Bodil Marie alene skulle aflægge ed på, at hun ved giftermålet var uvidende om, at Sidsel var en kvinde.

Underadmiralitetensretten havde ret i, at alle beviser på, at Bodil Marie og Sidsel kendte hinanden og i fællesskab aftalte bedraget, hang på Sidsels forklaring. Derfor var der ikke nogen sag mod Bodil Marie. Det havde dog næppe været svært at efterprøve nogle af udsagnene i Sidsels vidneudsagn. Søfiskalen kunne have opsøgt vidner på, at de

begge havde tjent hos urtekræmmer Holst, eller afæsket Bodil Marie svar på, om hun havde tjent hos urtekræmmeren. Han kunne også have eftersporet dåben af Bodil Maries barn i Herstedvester kirke.²³ At Søfiskalen ikke forfulgte disse spor, hænger formentlig sammen med et ønske om at skåne skibsskriveren og hans kone og undgå yderligere offentlig omtale.

Der ses ikke yderligere dokumentation i sagen, og med den foreliggende viden kan begge historier være sande. Måske var Sidsel en forvovent drukkenbolt, der for spændingens skyld lod sig vie til en blufærdig ung pige uden kendskab til verden. Måske havde Sidsel aldrig vist sig nøgen for Bodil Marie, og måske formøblede hun ikke blot sin egen løn, men også Bodil Maries indtjening, hos kromanden Jens Giese. På den anden side: Bodil Maries og Mathias Sommers historie er meget tynd. Der fremlægges ingen detaljer, som kan modbevise Sidsels forklaring, og man savner måske især et motiv til, at Sidsel skulle vælge at gifte sig. Hun kunne jo leve det liv som mand, som skibsskriver Sommer fremstillede, uden at være gift. Hertil er begge retters og begge anklageres meget selektive spørgsmål og vidneførsler, som netop undgår at verificere de beskyldninger, der kunne involvere Bodil Marie, meget slående. Det er næsten et bevis for, at der er dele af Sidsels historie, som retterne ikke ønskede skulle blive dokumenteret, nemlig de dele, som ville inddrage Bodil Marie.

Sidsels egen forklaring er både meget detaljerig og psykologisk mere troværdig. Man ser for sig en kvinde, som havde ført et følelsesmæssigt hårdt liv. To børn havde hun måttet efterlade hos sine forældre, mens hun solgte sin mælk og sin moderkærlighed i København. Hun har derfor haft stor forståelse for Bodil Maries kvaler, da hun blev gravid. Hendes fortælling er meget faktuel og holdt i en tone, hvor det hele kan ses som en vennetjeneste overfor Bodil Marie, men det er nærliggende, at der har været stærkere følelser på spil. Om der har været en seksuel relation mellem de to, kan ikke vides. Det virker dog ikke usandsynligt, at Sidsel har været forelsket i Bodil Marie og derfor har hjulpet hende så handlekraftigt med at gennemføre det farlige spil med at narre omgivelserne og myndighederne. Sidsel kan udmærket på samme tid have været tiltrukket af at kunne leve som mand. Det fortæller hun ikke selv meget om, men Mathias Sommers fortælling om drikkeri og hyppige værtshusbesøg behøver ikke være helt forkert.

Under alle omstændigheder har de to retssager tegnet et billede af en handlekraftig kvinde, som med et vanskeligt udgangspunkt og trods

23 Kirkebogen for Herstedvester 1715 er desværre ikke bevaret.

stor modgang hele tiden formåede at rejse sig, og som med stor konsekvens var i stand til at påtage sig mandsidentiteten, da hun fandt dette hensigtsmæssigt, og at fastholde denne identitet over mange år.

Else Kortzdatter

Sidsel blev straffet for sit kønsidentitetsskift. Det gjorde Else Kortzdatter ikke, men beretningen om hendes liv som mand er også fundet i en retssag. Den drejede sig dog om hæleri.

Else var født i 1710 i Gershøj sogn nord for Roskilde.²⁴ Hun fortalte retten, at hun fra sin barndom havde tjent de foragtede natmænd først som dreng og siden som natmandsknægt.²⁵ Hun havde klædt sig som en dreng og kaldte sig Niels. Således havde hun tjent natmændene ved Frederiksborg Slot og i Helsingør. Da hun var 19-20 år gammel, kom hun til Køge og gik i tjeneste hos natmanden Hans Knudsen, der på det tidspunkt var 48 år gammel. Ham tjente hun i tre år, hvorefter hun lagde sine mandsklæder og klædte sig i kvindekklæder. Under retssagen fortalte Hans Knudsen, at de første to år, hun tjente ham, vidste han ikke, det var en kvinde, men det sidste år fik han det at vide.

3. juledag 1732 blev Else gift med den 30 år ældre natmand,²⁶ og herefter levede de som ægtefolk i syv år, før retssagen kom. Begivenhederne tog fart noget før Sankt Hans 1739. Da kom en person ved navn Hans Schmit til natmandshuset i Køge. Natmandens knægt, Espen Nielsen, fortalte, at gæsten havde et tyvemærke i panden, men også at han blev meget vel modtaget af Hans Knudsen og måske især af hans hustru.²⁷ Espen bemærkede, vel med misundelse, at Hans Schmit altid fik »af det beste Støkke paa Fadet og hvad som var i Huuset«. Schmit lærte Else at sy seletøj, lædersåler og lignende, men han kom også med noget tøj, han havde stjålet, og senere stjal han mere tøj, som han solgte til natmandsparret. Else tilstod, at det var hende der stod for at modtage tøjet og levere ham de penge, hun havde fået af natmanden. Hans Knudsen husede samtidig en natmandsknægt og hans højgravide kone fra København. I forhøret fortalte konen, at Else havde »Baaret særdeles Godhed for Smit«. ²⁸ Da Schmit en gang lod som om, han ville rejse, havde Else grædt overfor ham. Det blev også i sagen oplyst, at

²⁴ Rigsarkivet, Sæby-Gershøj Pastorat, kirkebog 1710-93, opslag 93.

²⁵ Rigsarkivet, Køge Byfoged, justitsprotokol 1730-40, fol. 501-523, Elses tilståelse fol. 203a.

²⁶ Rigsarkivet, Køge Sct. Nikolaj sogn, kirkebog 1716-49

²⁷ Rigsarkivet, Køge Byfoged, justitsprotokol 1730-40, fol 507b.

²⁸ Samme, fol. 508b.

Schmit sov i alkove sammen med Else og Hans i det efterhånden overbefolkede natmandshus. Sagen endte skidt for natmandsparret. Begge blev dømt for hæleri og blev kagstrøget og brændemærket på ryggen samt sat til strafarbejde på livstid, han i Stokhuset og Else i Spindehuset på Christianshavn.

Hans Schmit var ganske rigtigt brændemærket. I 1731 havde han som musketer i kronprins Frederiks regiment to gange deserteret og solgt nogle af de til ham udleverede uniformsgenstande.²⁹ Begge gange havde han vandret om på Sjælland og opholdt sig hos bønder. For den gentagne desertation blev han kagstrøget, brændemærket i panden og indsat på Bremerholm til strafarbejde på livstid. I 1739 lykkedes det ham at flygte fra Bremerholm to gange, først i januar, hvor han dog blev pågrebet igen efter en måned, og så i maj, hvor han var ude hele sommeren og altså bl.a. boede i natmandshuset ved Køge.³⁰ Han blev dog pågrebet igen i september kort efter, at Else og Hans var blevet arresteret.

Det er ikke meget, der kan opspores om Else. Hun begrundede ikke, hvorfor hun som 12-14 årig havde klædt sig i drengeklæder og givet sig i tjeneste hos de foragtede natmænd, men det fremgår, at hun ligesom Sidsel klarede maskeraden godt. I syv-otte år opretholdt hun tilsyneladende uden at blive opdaget en identitet som en natmandsdreng og senere natmandsknægt ved navn Niels. Først i efteråret 1731 valgte hun at give sit rette køn til kende for Hans Knudsen. Hvad der fik hende til at tage den beslutning, ses ikke, men der kan jo gættes: Hans Schmit deserterede for anden gang den 9. juli 1731 og blev pågrebet ni uger senere. Natmandshuse var gode tilflugtssteder for folk, der havde noget at skjule, for her kom ærlige folk ikke på besøg, og byfogeden holdt sig også helst borte derfra. Hvis nu Hans Schmit besøgte natmandshuset i Køge under sin flugt, var han sikkert blevet placeret i natmandsknægts alkove. Så kunne Niels/Else have givet sig til kende overfor Hans Schmit, og de kunne have haft et forhold. Dette kunne videre have udløst, at hun fik lyst til at aflægge sig mandsidentiteten. Dette er gætterier, men hendes 'Godhed' for Hans Schmit i 1739 blev i hvert fald bemærket.

Oplysningerne om hendes liv i mandsklæder kom frem under forhøret. Anklageren synes at have spurgt ind til, hvornår hun begyndte at udgive sig for mand. Ligeledes blev hendes mand bedt om at fortælle,

29 Rigsarkivet, Holmens Chef, domme over fangerne på Bremerholm 1729-33, dommen over Hans Schmidt 22.10.1731.

30 Rigsarkivet, Holmens Chef, Bog over jernfangerne på Bremerholm, nr. 135.

hvornår han opdagede, at hun var en kvinde. Men oplysningerne blev ikke siden kommenteret og indgik ikke i grundlaget for domsafsigelsen. På dette tidspunkt, ti år efter Sidsels dom, ønskede retten altså ikke at henvise til Bibelens forbud mod at klæde sig i mandsklæder. Man kan så spørge, hvorfor retten fremdrog forholdet. Var retten fascineret af forholdets mærkværdighed, eller mente man, at det dokumenterede Elses tvivlsomme karakter?

Elses historie er mindre udfoldet end Sidsels i retsakterne. Det oplyses ikke, hvorfor hun påtog sig mandsidentiteten, og hvorfor hun gik i tjeneste hos de foragtede natmænd. Men ligesom Sidsel formåede hun i flere år at holde sin virkelige kønsidentitet skjult og det endda så godt, at end ikke hendes kommende mand opdagede det. Der er i sagsoplysningerne intet, der tyder på, at hun skulle være tiltrukket af andre kvinder.

En vis Maren

Da Peder Paludan i 1788 beskrev Kalundborgs historie, fortalte han også om fangehullerne under Rådhuset og berettede da, at det mest bemærkelsesværdige udbrud fra fængslet i nyere tid var »[e]n vis Maren, som i Roeskilde blev hvervet som Husar«. ³¹ Det er desværre ikke lykkedes mig at finde mere om denne Maren.

Engelbrecht Maria Stockenbeck

Denne sag kendes først og fremmest fra hovedpersonen, Engelbrecht Maria Stockenbecks egen beretning om sit liv. ³² Beretningen blev skrevet i 1784, efter at hendes forklædning var blevet opdaget. Den blev trykt i et lille skrift, som blev ganske udbredt. Hun fortæller i beretningen om vanskeligheder med at læse og skrive, så historien er formentlig fortalt til en anden, som derefter komponerede teksten. Beretningen indeholder mange faktuelle oplysninger, som i nogle tilfælde gør det muligt at kontrollere sandfærdigheden af hendes fortælling. Det vender jeg tilbage til.

³¹ Peder Paludan: *Beskrivelse over Staden Kallundborg tilligemed Hans Jakob Paludans Levnetsbeskrivelse*, Kbh. 1788 (fotografisk genoptryk Rosenkilde og Bagger, København 1977), s. 127.

³² Det i *Mandfolke-Klæder vidtbereiste Fruentimmers*, Engelbrecht Maria Stockenbeck, som *Skrædersvend Gottfried Jacob Eichstedt*, mærkværdige Begivenheder paa hendes Reiser til Lands og Vands, i Danmark, Holland, Tydskland, Böhmen, Polen og Spanien, indtil hendes Ankomst til Kiøbenhavn 1784, hvor hendes Kiøn blev røbet, København 1784, Det Kongelige Bibliotek.

Ifølge beretningen var Engelbrecht Maria guldsmededatter fra Hamborg og født i 1759. Hendes far døde, da hun var et år, og hendes mor, da hun var 12. Hun tjente så tre år på et værtshus i Kiel, kom til København og tjente godt og vel et år hos en kammerråd. Hun blev da syg, kom på hospitalet og mistede sin plads. Hun var nu, kan det regnes ud, en 16-17 år. Næppe var hun kommet ud fra hospitalet, før hun mødte sin kommende mand, bryggerkarl Morten Christensen Dalsgaard. Hun fortæller, at hun slet ikke var forelsket i ham, men at han pressede på og lokkede med, at han havde penge, hvilket ikke passede. De blev gift i Sct. Petri Kirke, men allerede 15 uger senere forlod hun manden.

Hun søgte så at få arbejde. Hun blev også næsten antaget som vaskekone hos grevinde Danneskiold, men da det kom frem, at hun var gift, ville man ikke have hende alligevel.

Hun besluttede så at rejse til Kiel, hvor hun tidligere havde tjent, for at søge arbejde der. Hun skulle imidlertid først have sin mands tilladelse, før skipperen ville tage hende med. Manden gav tilladelsen, fordi hun fortalte ham, at hun havde noget arv, hun skulle indløse. I Kiel forsøgte hun igen at få arbejde, men heller ikke her ville nogen antage hende, fordi hun var gift. Det var altså ikke muligt for hende at få en regulær ansættelse, fordi hun som underlagt sin mand ikke kunne indgå som tyende i en anden husstand.

Det var i denne situation, hun foretog sin forvandling til mand. Hun købte klæde og fik en skrædder til at sy en mandsdragt efter sine egne mål under påskud af, at hun havde en broder af samme statur. Hun købte også sko, hat, stok og andre fornødenheder. Hun tog navnet Gottfried Jacob Eichstedt. Ingen fattede mistanke om hendes køn. Hun skjulte sin kvindetalje ved at vikle et skærf rundt om livet. Hendes bryster blev skjult med vide skjorter, og hun stoppede fyld i underbukserne. Herefter vandrede hun til Hamborg og udgav sig for at være skræddersvend. Hun fandt en skræddermester, som ikke blot ansatte hende som svend, men samtidig tilbød at lære hende at sy mandeklæder. Det lærte Engelbrecht Maria så på otte uger. Hun manglede dog stadig et skudsmål som udlært svend. En sådan attest fik hun tiltusket sig hos en skræddersvend, som havde et gammelt skudsmål, han ikke brugte. Hun vandrede nu videre fra Hamborg, og fortæller:

undervejs fandt jeg et Horn, som jeg selv tilskar, og dannede, saaledes at jeg uden mindste Mistanke om mit Kiøn, ja endog i Selskab med andre Svenne, [kunne] lade mit Vand derigennem, hvilket jeg siden altid giemte i min eene Buxelomme.

Efter korte ophold hos en skræddermester i Bremen og en anden i byens omegn besluttede hun imidlertid at stå til søs. Hun fik hyre som koksmat eller kokkemedhjælper og sejlede til Amsterdam og siden de spanske kyster. Hun avancerede så til kok på et nyt skib og sejlede igen en tur til Spanien. Tilbage fra denne rejse havde hun dog mistet lysten til søfart og forsøgte sig igen som skræddersvend. Hun havde atter brug for et skudsmål, og det lykkedes hende at få et hos den mester udenfor Bremen, hvor hun før havde arbejdet. Efter nogen tid her drog hun igen ud på landevejen. Her løb hun imidlertid ind i en deling husarer, som mod hendes vilje indrullerede hende. Hun bad obersten om at måtte blive fri og fik lov dertil. Herefter rejste hun ned i Tyskland i følge med flere andre håndværkssvende. Hun vandrede nu omkring i Nord- og Midtyskland, ofte ifølge med andre håndværkere. Hun arbejdede i Hannover, Braunschweig, Berlin, Jena, Rudolstadt, men opholdt sig kun to-tre måneder hvert sted. Så drog hun til Polen og arbejdede i den lille by Radewitz hos en skrædderenke, som gjorde kraftig kur til hende. Det var behageligt, men det gik ikke i længden. Engelbrecht Maria forklarede:

Paa det sidste kunde jeg aldeles ikke begaae mig for hende og hendes Kierligheds Fordringer, hvilke jeg ikke var i Stand til at tilfredstille. Altsaa var jeg nødt til, for ei at aabenbare mit Kiøn, hemmeligen at forlade dette for mig saa behagelige Sted. (18)

Herefter tog hun atter på vandring med en gruppe svende gennem Polen, Bøhmen, Schwarzburg og Sachsen. Ved den bøhmiske grænse mødte de nogle hannoverske tropper, som skulle til Amerika og gerne tvangsindrullerede løse svende. Håndværkssvendene blev skarpt forfulgt, men det lykkedes dem at gemme sig i et foderskjul til vildtet. Hun rejste endnu nogen tid i Nordtyskland, men drog så mod Danmark.

Hun havde korte arbejdsperioder i Haderslev og derefter Vejle, men her indhentede hæren hende. Det gik sådan til, at hun på et værtshus kom i slagsmål med en dragon. Dragonen faldt da sådan, at hans ryg blev skadet. Efter de gældende regler måtte hun nu træde i hans sted. På sit kønne udseende blev hun placeret som tjener for eskadronschef Beenfeldt på Serridslevgård uden for Horsens. Engelbrecht Maria blev først forrider, men klarede arbejdet med hestene dårligt og blev så løber i stedet. Som løber skulle hun være til rådighed for herskabet, løbe ærinder m.m. Beenfeldt var glad for sin nye tjener og lovede hende et hus på godset og en smuk kone, hvis hun ville blive. Engelbrecht Maria

ville dog have sin frihed. Beenfeldt tilbød så at give hende friheden for 24 rigsdaler, idet han mente, at den sum penge kunne hun ikke skaffe. Engelbrecht Maria havde imidlertid mødt en pige i Horsens, hvor hun ofte tog til og svirede. Pigen var så forelsket i Engelbrecht Maria, at hun gav hende de 24 rigsdaler til frikøbet. I glæde kom hun dog til at svire de 4 rigsdaler op. Hun måtte derfor sælge sit fine kobberlommeur for igen at have det krævede beløb. Hun fik nu sin afsked og rejste igen på farten som skræddersvend til Vejle og Odense, hvor hun atter var ved at blive tvangshvervet af nogle hverveofficerer, men slap med en dragt prygl og frarøvelse af pyntegenstande. Herefter tog hun til Tønder, Flensborg og Slesvig. I Slesvig havde hun endda arbejde som oldgesell (ældstesvend) i trekvart år. I den lille by Arnis i Angel fik hun arbejde hos mester Krock. Ved mesterens datters bryllup kom hun imidlertid op at slås med brudgommen og dennes broder. De to bankede hende så grundigt, at hun måtte under feltskærbehandling, men til trods herfor lykkedes det hende at undgå at hendes rette køn blev opdaget. Da hun var blevet rask, rejste hun til Hamborg og arbejdede nogen tid der. Så besluttede hun at drage mod København. Sammen med nogle kammerater vandrede hun til Kiel og sejlede derfra til København, hvor hun ankom lidt før Sankt Hans 1784.

Her fik Engelbrecht Maria lyst til at vide, om hendes mand endnu var i live. Hun besøgte en af deres forlovere, en strømpevæver, og spurgte – under et påskud – til sin mand. Vennen genkendte hende ikke og lovede at vise hende hen, hvor manden boede, men strømpevæverens kone genkendte hende med det samme, og hævdede hårdnakket, at hun var Engelbrecht Maria. Selv om truslen om genkendelse således var overhængende blev hun alligevel siddende. Under et påskud forlod strømpevæveren stuen og angav overfor politimester Fædder, at han havde fundet en forklædt svensk spion. Politimesteren sendte derfor to politibetjente hen og arresterede Engelbrecht Maria. De førte hende hen til Fædders hus og trak hende ind i porten. Her kom strømpevæveren og flere betjente til for at se på hende. Engelbrecht Maria blev nu meget hidsig og skældte og smældte, især mod strømpevæveren, som hun kaldte en forræder. Nu kom politimesteren ud og spurgte i døren: »Hvad er du for en?« Engelbrecht Maria ville dog ikke svare med så mange tilhørere. Hun blev så vist ind i politimesterens stue, hvor hun villigt fortalte sin historie, og tilbød at bevise den med sit skudsmål og vidnesbyrd fra de svende, hun havde rejst med. Engelbrecht Maria blev så sat i arrest, mens politimesteren overvejede sagen. Her skiftede hun til kvindeklæder. Hun blev snart sat fri, uden at der blev rejst tiltale.

Engelbrecht Marias beretning slutter med, at hun ansøger om og får en kongelig bevilling på at måtte ernære sig af skrædderhåndværk og sy mandfolkeklæder, samt at måtte holde en svend til hjælp. Den kongelige bevilling af 29. oktober 1784 er aftrykt sidst i beretningen.

En personlig fortælling

Beretningen er udgivet af P. Horrebøw i 1784 og blev kort efter udgivet på tysk. Endvidere kendes der udgaver af beretningen trykt i Haderslev fra 1785, 1787, 1806 og 1811. De mange udgaver vidner om, at beretningen er velfortalt, og at den fascinerede samtiden. Også i vore dage er Engelbrecht Marias historie genfortalt flere gange. I 1933 fortalte Hans Scherfig historien i en anonym artikel i Ude og Hjemme, og i 1991 blev beretningen gengivet i forkortet form.³³ I begge disse tilfælde blev beretningen læst i lyset af kampen for kvindefrigørelse. Endelig udgav Ejnar Stig Askgaard en glimrende analyse af beretningen i 2009, hvor han kontrollerede den på flere punkter.³⁴

Beretningen har den personlige erindrings karakter, med fremhævelse af dramatiske begivenheder, og er præget af Engelbrecht Marias udlægninger af begivenhederne. En del af Engelbrecht Marias oplysninger har kunnet verificeres, men nogle faktuelle oplysninger er ændrede og forskønnede. Ejnar Stig Askgaard har med detektivisk snilde opsporet Engelbrecht Marias fødsel og forældre. Via en oplysning i beretningen om hendes broders bopæl i landsbyen Uck i Sønderjylland, har Askgaard fundet frem til broderens trolovelse. Han hed dog ikke, som Engelbrecht Maria fortalte, Rasmus Hansen Stockenbech, men Rasmus Andersen Stokkebye. Faderen var ikke Johan Bielfeldt Stockenbech, guldsmed i Hamborg, men derimod Anders Erichsen Stokkebye, som var daglejer i Ærøskøbing. I kirkebogen for Ærøskøbing har Askgaard så fundet Engelbrecht Marias dåb. Hendes navn i kirkebogen er Ellen Maria, datter af Anders Erichsen Stokkebye og Maren Andersen, og hun er ikke født 1759, men 1761. Engelbrecht Maria har altså forskønnet sin herkomst og har et noget omtrentligt forhold til tidsangivelser. Men kirkebogen fortæller også, at faderen ganske rigtigt døde i årene kort efter hendes fødsel, og at moderen døde, da Engelbrecht Maria var ni år. Askgaard har også fundet hendes trolovelse og vielse i

³³ Inger Wiene: En historie om kvindelige håndværkere, SFAH, København 1991, s. 11-18.

³⁴ Ejnar Stig Askgaard: På fersk gerning, Fynske Minder 2009, Odense, s. 29-42. Heri omtales også receptionshistorien med bl.a. Hans Scherfigs artikel.

Skt. Petri Kirke til Morten Christensen Dalsgaard. De blev forlovet den 7. oktober og viet den 3. november 1780, et par år senere, end beretningens forskellige tidsangivelser lader forstå. Det kan dermed fastslås, at hendes skifte til mandsklæder og mandsidentitet er foregået i foråret 1781, da hun var 20 år gammel. Hun har således levet som mand i tre år frem til Sankt Hans 1784. Det er en noget kortere periode, end Engelbrecht Marias mange tidsangivelser i beretningen lader forstå. Derimod har jeg fundet bekræftelse på en del af historien om hendes pludselige giftermål. Hun fortæller, at hun var indlagt på hospitalet og næppe var kommet ud, før hun traf sin kommende mand, og så blev de trolovet mandagen derefter. I Frederiks Hospitals sygeprotokol er anført en tjenestepige, Ellen Marie, som indlagdes den 3. august og blev udskrevet den 20. september 1780, altså 17 dage før hendes trolovelse den 7. oktober.

Hendes hyre på en et skib, der sejlede til Spanien, kan også med lidt god vilje verificeres. Hun fortalte, at hun sejlede med kaptajn Møller af København på en tomastet brig, der skulle hedde Surité. I de algierske søpasprotokoller, hvor udstedelsen af de for spaniensfarten helt nødvendige søpas er registreret, ses, at kaptajn Peter Møller i København den 9. oktober 1781 fik udstedt et søpas til en rejse til Spanien for det 37,5 kommercelæster store skib De 3 Søstre. Navnet på skibet er jo ikke det samme, men 'søstre' kan måske godt være blevet til Surité. De 37,5 kommercelæster passer meget godt på skibstypen en brig.³⁵

Historien om, at hun blev taget som husar, kan verificeres så vidt, at hun angiver, at hun blev bragt til Oldeslohe til Oberst Späth; Johan Jacob Späth var faktisk 1780-88 chef for 2. husarregiment med hovedkvarter i Oldeslohe.³⁶ De mange småbyer, hun angiver at have arbejdet i i Nord- og Østtyskland og i Polen, kan også findes på historiske kort, om end navneformen nogle gange er forvansket. Historien om, at de kun med nød og næppe undgik de hannoverske tropper, som skulle til Amerika, kan også sandsynliggøres så vidt, at Hannover i 1782 sendte to infanteriregimenter til Ostindien for at tjene under den engelske konge i kolonikrigen mod Frankrig.³⁷

Den skræddermester, hun tjente i Vejle, Søren Nielsen, kan genfindes som skræddermester i folketællingen fra 1787. Kammerherre

35 Rigsarkivet, Kommercekollegiet, Algierske pasprotokoller 1780-81 (pakke nr. 1186), pas nr. 431.

36 Hirsch og Hirsch: Danske og norske officerer 1648-1914 (1888-1907) (håndskrevet alfabetisk fortegnelse på Rigsarkivet).

37 Werner Buchholz (red.): Das Ende der Frühen Neuzeit im »Dritten Deutschland«, Historische Zeitschrift, Beiheft 37, München 2003, s. 30.

Frederik L. Beenfeldt til Serridslevgård var ganske rigtigt major ved Jyske Gevorbne Dragonregiment.³⁸ En værtshusmand, Peder Knob i Horsens, som hun logerede hos, tog borgerskab i 1781.³⁹ Episoden i Arnis kan bekræftes så langt, at skræddermester Andreas Graacks datter den 5. december 1783 blev gift; brudgommens navn var, som Engelbrecht Maria angiver, Peter Jacob Petersen.⁴⁰

Fortællingen om hendes afsløring og anholdelsen foretaget af politimester Fædder i København kan bekræftes af sagen om hendes ansøgning om at måtte nedsætte sig som skrædder. Det fremgår af Danske Kancellis behandling, at sagen har været forelagt Københavns Magistrat, og magistratens høringssvar var bilagt en skrivelse fra politimester Fædder. Han oplyste, at hun var blevet arresteret, fordi hun som 'fruentimmer' var kommet rejsende i mandsklæder. Hun var blevet sat fri, efter at hun havde syet sig kvindeklæder, fordi hun ikke havde gjort andet, og fordi hendes mester sagde god for hende.⁴¹

Trods diverse forskønelser og unøjagtigheder synes beretningen i store træk at være i overensstemmelse med sandheden. Engelbrecht Maria havde altså været til søs og rejst som naver i store dele af Nord-europa. Hendes beretning giver et glimrende indblik i livet som farende svend med kammeratskaber og med 'broderskabet', dvs. lavet som socialt sikkerhedsnet. Også den fare, som svendene bestandig var udsat for, at blive fanget af hvervekommandoer, der gennemrejste især Tyskland på stadig jagt efter nye soldater, er levende beskrevet.

Beretningen giver desuden et indtryk af Engelbrecht Marias motiver til at leve som mand. Hun beskriver sit giftermål i november 1780 som en stor misforståelse. Der var ingen kærlighed mellem dem, og ydermere fratog det hende hendes erhvervs muligheder. Hun kunne således se frem til et elendigt liv på sin mands nåde, hvis hun ikke gjorde noget.

Samtidig kan man se, hvad der tiltrak hende ved livet som mand. Hun omtaler i de tre år godt 25 forskellige ansættelser, så det var tydeligvis ikke det stille sikre liv som svend i en lille provinsby, der trak. Det var friheden som omvandrende svend der tiltalte hende. Her kunne hun rejse videre, hvis hun følte sig dårligt behandlet eller kom i stridigheder med nogle af de andre svende, hvilket ofte skete. Hun nævner flere gange, hvordan svendene rejste sammen i grupper, og fremhæver sammenholdet, og hvordan de satte en ære i at holde de aftaler,

38 Se Dansk Biografisk Leksikon, 1. udgave under Beenfeldt.

39 Se Nygaard's sedler <http://ddd.dda.dk/nygaard/sogeside.asp> under Knob, Peder Sørensen. Lokaliseret d. 21. juli 2013.

40 Kirkebog for Arnis (mikrofiche-kopi i Rigsarkivet).

41 Kancelliets behandling ses i Rigsarkivet, Danske Kancelli, supplikprotokol juli-september 1784, nr. 205. Magistratens høringssvar ses i Københavns Stadsarkiv, Rådstueskriverens kontor, kopibog 1784 C, nr. 17, 8.9.1784.

de indgik. Et højdepunkt for dette sammenhold var en begivenhed i Berlin. Engelbrecht Maria var på grund af den måde, hendes hår var klippet på, blevet mistænkt for at være en deserteret soldat og var arresteret i den militære vagt. Hun fik sendt bud til det værksted hvor hun arbejdede:

Strax gik nogle af Svennene hen paa Herberget, hvor de fandt andre, som de toge med sig; begave sig saa samtligen hen til Vagten, og vilde med Magt sætte mig i Frihed.

Dette overbeviste officeren, der havde anholdt hende, og hun blev løsladt. Hun nævner også flere gange 'Broderskabet', lavet, positivt. Således lå hun på et tidspunkt syg i flere uger og fortæller, at hun havde lidt stor nød, hvis ikke broderskabet havde hjulpet hende. Ud over sammenholdet synes også det muntre liv på værtshusene at have trukket. Det sidste år af hendes tid forklædt som mand var hun involveret i adskillige slagsmål, og hun fortæller med selvfølelse, at hun gik sejrrig ud af flere af dem.

Beretningen giver bogstaveligt læst ikke indikationer af, at hun skulle være tiltrukket af de muligheder, som mandeidentiteten gav, til at komme sammen med kvinder. De to gange hun fortæller, at kvinder ville være kæreste med hende, afviste hun dem. På den anden side kan hendes to kærestehistorier også tyde på, at hun afsøgte de muligheder mandsklæderne gav hende for følelsesmæssig eller seksuel kontakt til kvinder, og hun behøver jo ikke at have fortalt hele sandheden om de to historier. Som det vil fremgå nedenfor, er der dog betydeligt solidere beviser for, at hun (også) var tiltrukket af det modsatte køn.

Et andet forhold kan muligvis belyse hendes egen kønsforståelse, nemlig hendes selvvalgte navn. Da hun kom tilbage til København og var blevet afsløret, kaldte hun sig ikke ved sit fødenavn, Ellen Maria, eller ved det navn, hun blev gift under, Engel Maria. I stedet valgte hun fornavnene Engelbrecht Maria,⁴² hvor Engelbrecht er et drengenavn og Maria et pigenavn. Måske har hun med det usædvanlige navn villet

42 Der er nogen usikkerhed om stavningen af Engelbrecht. I Danske Kancelli's behandling af sagen og i den kongelige bevilling skrives navnet Ellenbrecht. I Københavns Magistrats svar til Danske Kancelli skrives navnet imidlertid Engebrecht. Magistraten har næppe valgt en anden stavning end Kancelliets, medmindre de havde en kilde, og den eneste kilde, de har haft, er hendes ansøgning. De kilder til navnets stavning, som Engelbrecht Maria har været nærmest i berøring med, er hendes ansøgning og den trykte beretning. Jeg går derfor ud fra, at hun selv ønskede staveformen Engelbrecht. Ellebrecht eller Ellenbrecht var i øvrigt også et drengenavn i Tyskland.

udtrykke sin kønsidentitet. Det er vel tænkeligt, at hun fastholdt navnet fra den tid, hun levede som mand.

Den kongelige bevilling

Da Engelbrecht Maria kom ud af fængslet i sommeren 1784, var hun med et slag en omtalt og kendt person, hvis mærkværdige liv mange ville høre om. Man kan forestille sig, at hun har holdt hof på byens værtshuse og vel også er blevet beværtet godt for sin historie. Hun har tydeligvis været rap i munden og har haft ordet i sin magt.

Knap en måned efter sin arrestation indsendte hun en ansøgning til kongen. Hun har formodentlig fået hjælp til at skrive den. I ansøgningen redegjorde hun for, hvordan hendes mands dårlige behandling af hende havde fået hende til at anskaffe sig mandsklæder og drage ud i det fremmede. Her havde hun med succes ernæret sig som skrædder og var endda blevet oldgesell i Slesvig by. Efter opdagelsen af hendes forklædning var hun imidlertid blevet »udsat fra alt hvad hun ved sin egen Fliid havde appliceret sig til«. Derfor ansøgte hun om at måtte ernære sig som skrædder, at måtte sy mandfolkeklæder og at måtte holde en svend.⁴³ Ansøgningens argument var altså, at hun som kvinde ikke kunne få ansættelse som svend hos skræddermestrene, selv om hun bevisligt var kvalificeret hertil. Derfor havde hun behov for positiv særbehandling gennem en kongelig bevilling.

Denne særbehandling var i høj grad nødvendig. Mulighederne for enlige kvinder, som ville sidde på egen hånd og ernære sig, var små og usle, selv om de var forbedret en smule, siden Sidsel forklædte sig i 1710'erne og 1720'erne. København var vokset meget i indbyggerantal, og behovet for arbejdskraft tilsvarende. Tekstilproduktionen var i vækst og havde statsmagtens interesse. Manufakturernes havde behov for store mængder garn, og spindearbejdere var en mangelvare. En forordning om tjenestefolk fra 1755 bestemte, at kvinder uden tjeneste skulle melde sig til en fabrikør for at spinde for ham.⁴⁴ Man var dog stadig meget mistænksomme overfor sådanne selvstændige enlige kvinder. Fabrikøren skulle anvise dem et sted at bo og give dem et tegn på, at de var i hans tjeneste. Han skulle også holde øje med, at kvinderne bestilte noget og ikke kun havde tegnet som et skjul for andre aktiviteter.

⁴³ Rigsarkivet, Danske Kancelli, Supplikprotokol 1784 70, nr. 205, behandlet første gang i Kancellikollegiet 20. juli 1784.

⁴⁴ Rådstueplakat ang. Tjenestefolk i København 3.12.1755, se Schous forordninger.

Ved siden af spindearbejde var der også voksende muligheder for gadehandel og småproduktion af forskellig slags, selv om det var en gråzone, som købmænd og håndværkere hele tiden var på vagt overfor. I 1762 søgte et ægtepar om tilladelse til at sy og sælge børnetøj, og i 1768 søgte en mand om tilladelse for sin kone til at sy kvindeklæder.⁴⁵ Ansøgningerne førte til, at det blev almindeligt tilladt at sy tøj til børn under fem år og at sy hverdagsklæder for tjenestepiger. Det var dog ikke erhvervsmuligheder for enlige kvinder, der sad på egen hånd, man havde i tankerne. Således forbød forordningen om tjenestefolk eksplicit enlige kvinder mellem 12 og 40 år at drive nogen form for gadehandel. I 1775 gentoges de stramme bestemmelser mod, at matroser og soldater holdt tjenestepiger, og forpligtelsen for enlige kvinder, som boede til leje, om at møde til kontrol hos politimesteren. Det var igen bekæmpelsen af prostitution, som var formålet, og forordningen forbød endda »løse og ledige Fruentimre« at komme på værtshusene.⁴⁶

Kancelliet sendte Engelbrecht Marias ansøgning i høring hos Københavns Magistrat, som derefter hørte skrædderlavets oldermand. Oldermandens hørings svar osede af forargelse over ansøgningen. Han kunne ikke se, at det, at hun havde forladt sin mand, kunne være noget argument for positiv særbehandling og endnu mindre hendes omvandren. Hun burde i stedet:

smukt havde bleven her i Landet uden i fremmet Dragt at flakke om i de af hende anførte Steder, og her enten tient honette Folk eller og uden nogens Præjudice ernæret sig med sine egne Hænder, når hun havde lært noget at skrædere eller sye.⁴⁷

Oldermanden håbede meget, at magistraten ikke ville anbefale ansøgningen. Magistraten svarede da også, at fordi der var så mange fattige skræddermestre i København burde ansøgningen ikke imødekommes. I stedet kunne Engelbrecht Maria henvises til at sy almindelige klæder for tjenestepiger og til at sy trøjer, snøreliv og andet til børn under fem år, sådan som det allerede var tilladt.

Kancelliet og kongen var således forsynet med flere gode grunde til at afvise ansøgningen, men alligevel valgte man at give hende den

45 Rigsarkivet, Danske Kancelli, indlæg til Sjællandske tegnelser 1762/220 og 1768/275, samt reskript af 23.4.1762 (Fogtmanns reskripter) og plakat af 25.4.1768 (Schous forordninger).

46 Politiplakat af 27.11.1775 i Schous forordninger.

47 Københavns Stadsarkiv, Magistraten, rådstueskriverens kontor, kopibog 8.9.1784 nr. 17.

særlige bevilling. Kancellikollegiet fremhævede i sin forestilling til kongen, at det var mandens dårlige behandling af hende, der havde tvunget hende til at lære sig skrædderhåndværket og tage mandfolkeklæder på, og at hun havde klaret sig udmærket i flere år som skræddersvend, indtil hendes forklædning blev opdaget. Hendes mand havde i politiforhøret ved hendes opdagelse afvist at tage hende tilbage, hvilket hun i øvrigt heller ikke selv ville. Kollegiet mente altså, at hun i en uforskyldt vanskelig situation havde fundet en om end meget utraditionel vej til at klare sig selv uden at ligge nogen til byrde. Det ønskede de at påskønne frem for som oldermanden at hæfte sig ved, hvordan hun havde brudt samfundets normer og love om kønnenes indbyrdes stilling.

Engelbrecht Maria fik således en langt bedre behandling af myndighederne end den, der var blevet Sidsel Andersdatter til del 50 år tidligere. Udgivelsen af hendes beretning i flere oplag er også udtryk for, at hun må have haft sympati i dele af befolkningen. I indledningen fremhæver Engelbrecht Maria, hvordan hun ved egen kraft havde været i stand til på honnet, altså på moralsk anstændig vis, at slå sig igennem i mandfolkeverdenen. Hun understregede dog samtidig, at hun ikke ville råde andre til at følge hendes eksempel. Hun – og hendes ghostwriter – ville således have læserens anerkendelse af hendes handlekraft og af, at hun, selv om hun var kvinde, udmærket var i stand til at udføre det langt bedre betalte mandsarbejde. Alligevel ville hun ikke overskride grænsen til det politiske ved at gøre sig selv til et eksempel til efterfølgelse.

Det hører også med til myndighedernes og offentlighedens tolerante modtagelse af Engelbrecht Marias forklædning, at den religiøse fordømmelse af forklædningen, som udtryktes i Sidsels sag fra 1728, helt havde mistet betydning og tværtimod var afløst af et ganske udbredt spil med den kønsbestemte påklædning. Som allerede nævnt var maskera-der populære i finere kredse fra 1700-tallets start, og forklædninger sås også ved teatret, der spillede permanent i København i 1720'erne og igen fra 1748. Her havde kvindelige skuespillere ofte 'bukseroller', hvor de spillede yngre mands- og drengekarakterer, ligesom skuespillerenes intrige kunne tvinge en kvindelig karakter til at optræde i mandsklæder for at løse et problem.⁴⁸ I en tid, hvor kvinders kjoler gik næsten helt ned til gulvet, var det pikant at se en skuespillerindes ben iført

48 Kvinder i mandsklæder i 1700-tallets teaterverden er behandlet af Lisbeth Jørgensen: *Emilie Rosing – datter af Thalia*, Webtekst 3, Teatermuseum i Hofteatret 2011, s. 1-27, specielt s. 14-15, <http://www.teatermuseum.dk/sites/default/files/TM/webtekster/webtekst3-emilierosing.pdf>, lokaliseret d. 21. juli 2013.

stramme bukser. I sidste halvdel af 1700-tallet blev det også moderne, at kvinder red overskrævs på heste og derfor iførte sig ridebukser. Dronning Caroline Mathilde optrådte ofte i mandsdragt i Struensee-tiden, og hun er bl.a. afbilledet i Dronningens Livregiments uniform. Holdningen til dette, at en kvinde iførte sig mandsklæder, var derfor en anden her i 1780'erne.

Behandlingen af Engelbrecht Marias ansøgning afslører dog, at en konservativ og fordømmende holdning til hendes maskerade også eksisterede. Skræddernes oldermand var næppe ene om at mene, at Engelbrecht Maria burde have tålt den mand, hun havde giftet sig med, og burde have søgt at finde spinde- og syarbejde på de – elendige – vilkår, som loven tillod kvinder at gøre det på og under stadig mistænksomt opsyn af politimesteren.

Skilsmissegagen

Det er muligt at følge Engelbrecht Maria et stykke efter hendes tilbagevenden til kvindeklæder i 1784 og udgivelsen af beretningen. Året efter rejste hendes mand skilsmissegag mod hende med den påstand, at hun var ham utro. Til belæg herfor førte han to vidner, og de kunne godt nok også bevidne hendes utroskab meget konkret. Vidnerne var smedesvend Peder Nielsen og hans hustru. I påsken 1785 var de flyttet sammen med Engelbrecht Maria i Borgergade. Her delte de tre et værelse indtil Peder Nielsen og hans kone flyttede igen ved Sct. Hans tid. Peder Nielsen fortalte, at Engelbrecht Maria havde en soldat boende hos sig, og berettede således om deres samliv:

Og ved den Leilighed adskillige Gange hørte at indstævnte [Engelbrecht Maria], saa snart hun om Aftenen var kommet i Seng, anmodede denne ... Soldat om at have legemlig Omgang med sig. Vidnet saa og undertiiden, at denne Soldat virkelig havde legemlig Omgang med Indstævnte, og adskillige gange paa de Tiider Vidnet ikke kunde see saadant, kunne han dog af Bevægelserne og Talen mærke, at disse havde legemlig Omgang med hinanden. – Ellers lægger Vidnet til, at Indstævnte, naar hun var kommen i Seng, og Soldaten ikke strax vilde have Omgang med hende, søgte at ville kaste ham af Sengen; ligesom denne Soldat og har beklaget sig for Vidnet, at han af Indstævnte var bleven befængt med venerisk Sygdom.⁴⁹

⁴⁹ Rigsarkivet, Hof- og Stadsretten, Justitskontoret, pådømte sager, under 7. august 1786.

Det var en meget bastant dokumentation af hendes utroskab, og samtidig kritiserede vidnet altså også hendes egnethed som hustru ved at indikere, at det var Engelbrecht Maria, der havde bukserne på i forholdet til soldaten og hundsede med ham. Påstanden om venerisk sygdom skulle antyde, at hun måtte have haft omgang med flere mænd. Peder Nielsens kone bekræftede vidneudsagnet og føjede til, at hun havde hørt, at Engelbrecht Maria nu 'lavede til barsel', dvs. hun var gravid. Engelbrecht Maria mødte ikke op i retten, og kaldsmændene havde forgæves søgt hende for at stævne hende til at møde for retten. I august 1786 fik Morten Christensen Dalsgaard så sin skilsmisse fra Engelbrecht Maria.

Rejse på professionen

Efter nogle år i København genoptog Engelbrecht Maria sit omvandrende liv. I forhold til sin tid som skræddersvend var hun friere stillet. Hun var nu ikke nødsaget til at finde en mester, der ville tage hende i sit brød, men kunne forhandle sig til arbejdsopgaver hos borgere og bønder, hvor hun kom frem. Til gengæld har hun ikke kunnet nyde den understøttelse, som lavene gav de omvandrede svende. Dele af hendes færden kan efterspores gennem en række sammenstød, hun havde med myndigheder, som betvivlede, både at hun kunne være en kvindelig skrædder, og at hun skulle have kongeligt patent på at være det. I 1787 blev hun sat i arrest på Frederiksborg Slot i Hillerød. Det skete på foranledning af major ved Gardehusarregimentet, Drechsel, som anklagede hende for et liderligt levned og for at have villet forføre to husarer til desertation. Amtmanden måtte dog konkludere, at hun ikke bevisligt havde gjort noget ulovligt, og løslod hende med besked om ikke at vise sig i amtmandens område igen.⁵⁰

I 1790 blev hun arresteret i Odense, fordi hun havde drukket og sviret på et værtshus med to mænd og hertil ikke havde noget pas på sig ud over den beretning, hvor den kongelige bevilling var aftrykt. Da byfogeden imidlertid havde fået hendes besynderlige historie verificeret, blev hun atter løsladt.⁵¹ I 1791 forsøgte skrædderlavet i Ribe at lægge hindringer i vejen for hende. De klagede til magistraten over, at Engelbrecht Maria syede kvindekjæder. Hendes bevilling fra 1784

⁵⁰ Kopi af brev af 7.9.1787 fra amtmand H. von Levetzou, som indgår i neden omtalte sag fra Odense fra 1790.

⁵¹ Se Ejnar Stig Askgaard: På fersk gerning, s. 29-42, samt LAO, Odense byfoged, dokumenter til politiprotokollen 1783-90

omtalte jo kun mandsklæder. Magistraten spurgte sig for hos Danske Kancelli og fik brev tilbage, at bevillingen var udvidet til også at gælde kvindeklæder.⁵²

Endelig ragede hun i 1794 uklar med byfoged Bassesen i Nibe. Hun havde været på rejse for at finde arbejde, og efter et ophold i Nibe havde hun i juni henvendt sig til byfogeden, ifølge hans påstand for at få tilladelse til at bede borgerne i byen om en rejseskilling, efter hendes eget udsagn for at bede om at få udstedt et rejsepas til en rejse til København. Deres møde udviklede sig til et skænderi. Byfogeden skulle have kaldt hende »en grov, gemen og liderlig Mær« og Engelbrecht Maria skulle have svaret, at byfogeden »kunne ikke hendes Mads«. Byfogeden skulle også have givet hende tre ørefigner.⁵³ Oven på denne konfrontation blev hun arresteret, og byfogeden ville have hende dømt for omflakken, for tiggeri og for at have været grov overfor ham. Først måtte han dog have afklaret om den pjece, hun havde på sig og angav som bevis for sin ret til at rejse på sin profession som skrædder, var sand. Fra København kom det for ham nedslående svar tilbage, at hun ganske rigtigt havde en kongelig bevilling på at være selvstændig skrædder. Hvad de øvrige anklager angik, skrev Kancelliet, måtte de pådømmes ved retten.⁵⁴

Der blev nu udpeget en sættheddommer i Bassesens sted, og Engelbrecht Maria blev forhørt. Hun forklarede, at hun efter afsløringen af hendes forklædning i 1784 havde ernæret sig som skrædder i to et halvt år i København, og her havde hun i øvrigt sammen med sin anden mand, underofficer Merner, fået ikke mindre end fem børn. De var blevet gift efter 1784, fortalte hun, men Merner var død for tre år siden. Efter tiden i København havde hun boet to år i Aarhus og i øvrigt ernæret sig ved skrædderprofessionen. Elve uger før sin arrestation var hun rejst fra København på sin profession som skrædder. Hun huskede ikke at have været grov overfor Bassesen. Der førtes nu vidner, og Bassesens tjenestepige og hans fuldmægtig bekræftede, at Engelbrecht Maria havde sagt, at byfogeden kunne slikke hende et vist sted, men da de begge var i byfogedens brød og dermed såkaldte 'villige vidner', kunne deres vidneudsagn ikke bruges. Et tredje vidne kunne i øvrigt fortælle, at Engelbrecht Maria i sin tid i Nibe både havde tilskåret og

52 Rigsarkivet, Danske Kancelli, supplikprotokol 1. halvår 1791, nr. 787.

53 Landsarkivet for Nørrejylland, Nibe Byfoged, Tingbog 1778-1800, 22.9 og 11.10 1794.

54 Landsarkivet for Nørrejylland, Nibe Byfoged, dokumenter til justitsprotokollen, 1791-95.

syet tøj for folk samt spundet garn.⁵⁵ Byfogeden havde altså ingen sag, og den 11. oktober blev Engelbrecht Maria frikendt og kunne efter 15 ugers arrest forlade Nibe.

Under retssagen gav hun som nævnt yderligere oplysninger om sit liv. At hun skulle være blevet gift igen og have fem børn med en underofficer, harmonerer for en del med oplysningen i skilsmissegangen om, at hun var sammen med en soldat. Et af vidnerne her mente yderligere, at hun i 1786 var gravid, så hun kan meget vel have fået et barn med soldaten. Jeg har dog hverken kunnet finde Engelbrecht Marias navn ved fødsler eller giftermål i de relevante sogne. Og kan hun virkelig have fået fem børn? Et usædvanligt sammentræf af omstændigheder kan delvis underbygge dette. Den 4. oktober 1784 behandlede Københavns Magistrat en ansøgning, som F. Lund indsendte på vegne af »Skrædder-Kone Ellenbrecht Maria Staachenbech«. Hun lå da meget syg og havde »ikke det ringeste at hielpe sig med«. ⁵⁶ Han bad om at hun måtte komme på hospitalet eller få en almisse. Magistraten gav hende dog ikke noget. Den 15. september havde en mor på Fødselsstiftelsen anonymt født tvillinger. Børnene blev udskrevet til »Cassen«, dvs. Opfostringsstiftelsen, den 4. og 6. oktober.⁵⁷ Moderen var som sagt anonym, men hun gav det ene barn navnet Engelbreth og det andet Marie. Hvis den fødende kvinde var Engelbrecht Maria, må undfangelsen være sket under hendes ophold i Arnis. Her havde hun stærkt forslået været under feltskærbehandling og sengeliggende i et par uger. Hun fortalte i sin beretning, at det under behandlingen lykkedes hende at holde sit køn skjult. Men det har hun måske alligevel ikke formået. De to børn blev sat i pleje på landet. Marie døde dog allerede i januar 1785, men Engelbreths stedforældre modtog støtte fra Opfostringsanstalten helt frem til 1790.⁵⁸

Med Engelbrecht Marias ophold i Nibes arrest som 33-årig i 1794 slutter de spor, jeg har fundet efter hendes færden. Kilderne til hendes skilsmisse og hendes møder med provinsens ordenshåndhævere synes at bekræfte det billede, hun selv tegnede af sin personlighed i beretningen. Hun var tydeligvis ikke bange for at tage fat og arbejde,

⁵⁵ Landsarkivet for Nørrejylland, Nibe Byfoged, Tingbog 1778-1800, 22.9 og 11.10 1794.

⁵⁶ Københavns Stadsarkiv, Rådstueskriverens kontor, resolutionsprotokol 4.10.1784 (s. 76).

⁵⁷ Rigsarkivet, Den Kgl. Fødsels- og Plejestiftelse, hovedprotokol 1784, børnenummer 494 og 495.

⁵⁸ Rigsarkivet, Den Kgl. Opfostringsstiftelse, udsætterprotokol 1784 nr. 370 og 377.

både med at spinde og med det finere og bedre betalte skræddersyning. Hun havde dog ikke ro til at slå sig fast ned nogen steder, men var tiltrukket af det frie liv, at rejse på sin profession, som hun kaldte det. Hun var glad for fest og svir og syntes at leve fra hånden i munden. I hvert fald havde hun aldrig reservekapital på sig, når myndighederne arresterede hende. I Odense måtte byfogeden bekoste hendes overfart til Jylland, og i Nibe ville hun (måske) have tilladelse til at tigge sig til en rejseskilling. Hun var ikke bange for at skændes og at holde på sin ret, og hun havde en evne til at komme rimeligt godt ud af de bataljer, hun løb ind i. Det skyldtes måske især, at hun faktisk levede indenfor lovens rammer.

Hendes mange møder med mistroiske skræddermestre og ordenshåndhævere viser også, at det ikke har været let at slå sig igennem som vel Danmarks eneste autoriserede kvindelige håndværker, og som en kvinde med forkærlighed for de friheder, en tilværelse som mand tilbød. Da hun var forklædt som skræddersvend, havde hun skjult sit særpræg og havde hele tiden været en af mange lignende, som søgte arbejde, mødtes på værtshuse osv. Efter at hun igen var stået frem som kvinde, var hun hele tiden noget for sig. Hun skulle overbevise skræddermestre eller kunder om, at hun trods sit køn kunne det samme som mandlige skræddere, og i det sociale liv skulle hun accepteres som ligeværdig kammerat på værtshusene og ikke i de traditionelle kvindroller, hvor kvinden enten var nogens, dvs. underlagt en mand eller en husbond, eller også løs på tråden. Hun har hele tiden måttet være forberedt på at skulle stå op for sin ret og kæmpe for at følge den levevej, hun havde valgt og fået kongelig bevilling til. Men hun ser ud til at have trivedes i denne rolle som ener og anderledes. I hvert fald har hun med sin omvandrende tilværelse bestandig konfronteret nye mennesker, som hun skulle overbevise og accepteres af.

Vor viden om hendes eventuelle fødsler og moderskab er noget usikker, men ifølge de foreliggende indicier har hun gennemført i hvert fald to graviditeter og har, i hvert fald i det første tilfælde, måttet træffe den hårde beslutning at bortadoptere børnene.

Det var ikke så lidt Engelbrecht Maria oplevede, gennemlevede og formåede at klare i de 14 år, efter hun forlod sin første mand i 1780. Man må beundre hendes livsmod og ukuelighed. Verden kunne bare komme an, syntes hun at sige, og forurettede man hende, blev man som byfogeden fra Nibe bedt om at 'likke hendes Mads'.

Almisselem og skrædder Liebenberg Petersen, 1839

En sidste forklædnings sag skal omtales, selv om forklædningerne her må have været båret af andre motiver end i de forrige tilfælde.

Fattiglem og forhenværende skrædder Liebenberg Petersen boede i det lille sogn Nørup vest for Vejle.⁵⁹ Her havde han i 1838 opholdt sig i ca. 30 år. De første mange år boede han sammen med Marie Jensdatter Hassing, og hos dem boede også Maries barn, som dog druknede i Kjeldskær Mølledam i en ung alder. De var kommet til sognet fra et nabosogn, men ellers kendte ingen deres baggrund. I 1823 var Marie død og lå begravet på Nørup kirkegård. Liebenberg Petersen var efter egen angivelse nu 88 år, selv om præsten dog mente, at han var noget yngre. Han havde mere eller mindre levet af fattigunderstøttelse en stor del af sin tid i Nørup. De sidste fem-seks år havde han boet hos en husmandsfamilie, som passede og plejede den stadig svagere mand på sognets regning. Op mod jul blev han syg og kunne ikke bevæge den ene side, kunne kun med besvær tale og var tillige blind. Husmandsfamilien måtte derfor holde ham, når sengen skulle ordnes, og hjælpe ham med potten, når han skulle på toilettet. I denne forbindelse opdagede de, at Liebenberg ikke var en mand. Han manglede det mandlige lem og havde hængende bryster.

Liebenberg havde flere gange truet med at tage livet af sig, så husmandsfamilien turde ikke konfrontere ham med deres opdagelse. De gik i stedet til præsten, kapellan Warming, som bad herredsfogeden tage affære. Som kapellanen skrev, havde man i mange år talt om, at Liebenberg måtte være en bortløben forbryder, og det forekom ham nu nærmest bevist med forklædningen. Herredsfogeden allierede sig med distriktskirurgen og drog ud til husmandsfamilien for at tale med Liebenberg. Liebenberg fortalte på herredsfogedens spørgsmål, at han var født i København, og at hans far var købmand. Han var ved »for en Række af Aar siden at rejse paa Professionen som Skrædder ... ankommen til Nørup Sogn«. ⁶⁰ Herredsfogeden konfronterede nu Liebenberg med påstanden om, at han var en kvinde, men han benægtede og værge sig det bedste han kunne mod distriktslægens undersøgelse. Da kvindekønnet var fastslået, fortalte den oprørte Liebenberg, at hun siden sit 28. år havde forklædt sig som mand, Årsagen var, at forældrene

⁵⁹ De mange forhør og korrespondance om sagen blev sendt ind til Danske Kancelli, se Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3(5) Departement, henlagte sager 1839/O 1963. Jeg takker seniorforsker Karl Peder Pedersen for at have ledt mig på sporet af sagen.

⁶⁰ Udskrift af Nørvang-Tørrild Herreders politiprotokol for 24.12.1838 i ovenanførte sag.

ville tvinge hende til at gifte sig. Da hun imidlertid »havde Modbydelighed for Mandfolk«, forlod hun København og forklædte sig som mand. Hun benægtede, at en forbrydelse skulle være årsagen til hendes forklædning, og var i øvrigt meget lidt meddelsom.

Myndighederne søgte nu at grave i Liebenbergs fortid, og især kapellan Warming var aktiv. Som han skrev, var han overbevist om, at en halsløs gerning lå bag hendes skjulthed. Kapellanden mente desuden, at den kvinde, som Liebenberg havde levet sammen med, Marie Jensdatter Hassing, var en mand. Han havde fået opsporet, at Liebenberg var kommet til Nørup fra en gårdmand i Jelling for ca. 30 år siden. På baggrund af Warmings oplysninger foretog herredsfogeden en række forhør af personer, der havde kendt Liebenberg omkring tilflytningen til Nørup, og af de familier, hun havde boet hos i Jelling. En udtalte, at Liebenbergs hele væsen røbede, at hun var over bondestanden, mens hendes samlever var plump og bondeagtig. En anden, der havde haft de to boende, fortalte, at det var Marie, der skar det tøj til, der blev syet. Liebenberg røg og skræede som en mand og tog sig også en dram, men det gjorde Marie ikke.⁶¹ En kone fortalte, at Marie ved deres ankomst til egnen for 30 år siden på tomandshånd havde grædt og beklaget sig over at være kommet i ledtog med Liebenberg.⁶²

Ingen af forhørerne førte imidlertid til yderligere oplysninger om hendes identitet, og hvor hun kom fra. Hjemme hos husmandsfamilien havde Liebenberg åndsnærværelse nok til ikke at fortælle noget, selv om hun blev udfrittet derom i den daglige konversation. Hun sagde, at ingen skulle få noget at vide, om så man halshuggede hende, og udtalte i øvrigt, at en ærlig begravelse var man nød til at give hende.⁶³

Til sidst skred man til at få undersøgt samleverskens lig, der lå begravet på Nørup kirkegård. Gravstedet kunne fastslås, fordi Liebenberg havde valgt stedet og senere havde klaget til degnen over, at pladsen ved siden af, som hun havde fået lovning på, var blevet brugt til en anden begravelse. Desuden kunne et andet vidne fortælle, at Liebenberg, da hun endnu kunne gå, ofte besøgte og sad på gravstedet, og da Liebenberg var blind, havde vidnet hjulpet hende derhen. Liget eller skelettet blev nu gravet op, og stiftsfysikus (embedslæge) Randrup og en kirurg undersøgte det og konkluderede, at skelettet stammede fra

61 Udskrift af Nørvang-Tørrild herreders politiprotokol for 5.3.1839 i ovenanførte sag.

62 Udskrift af Nørvang-Tørrild herreders politiprotokol for 12.4.1839 i ovenanførte sag.

63 Udskrift af Nørvang-Tørrild herreders politiprotokol for 5.3.1839 i ovenanførte sag.

en mandsperson.⁶⁴ Herredsfogeden forsøgte endnu en gang at forhøre den stadig svagere Liebenberg, men uden resultat. I København levede en slægt ved navn Liebenberg, men de kunne ikke genkende de oplysninger, som den gamle kvinde i Nørup havde givet om sin herkomst. Her endte myndighedernes undersøgelse, og Liebenberg tog hemmelighederne om sin oprindelse og sit liv med sig i graven.

Der er flere spørgsmål end svar i denne mærkelige sag, men det ser ud til, at både Liebenberg og hendes samlever havde forklædt sig til det modsatte køn og levet således sammen i mindst 15 år. Herefter havde Liebenberg fastholdt sin mandsidentitet i yderligere 16 år, indtil hun mistede den fysiske formåen til at fastholde forklædningen. Kapellan Warming var overbevist om, at forklædningerne skyldtes, at de to var på flugt fra en forbrydelse, de havde begået. Han nævnte også den mulighed, at de begge var flygtet fra et ægteskab. Kapellanens bud kan være lige så gode som andre. En tredje gisning kunne være, at Liebenberg var identisk med Engelbrecht Maria Stockenbeck. Hun ville i 1838 have været 78 år gammel. Der er dog kun tynde indicier herfor, nemlig at begge var skræddere, et omtrentligt alderssammenfald, evnen og viljen til at gennemføre et kønsidentitetsskifte, og måske en forkærlighed for vendingen 'at rejse på sin profession'.

De danske forklædninger i europæisk perspektiv

Kvinder forklædt som mænd har, som indledningsvis omtalt, påkaldt sig en del interesse i de senere års forskning i kønshistorie. En hovedinteresse har været at tolke dem i en seksualitetshistorisk sammenhæng. De forklædte kvinder er set som forløbere for en homoseksuel, lesbisk kønsidentitet, som vi kender den i vore dage.⁶⁵ Lillian Fadermans banebrydende værk om den lesbiske kærligheds historie fra renæssancen til vore dage,⁶⁶ vier et særligt kapitel til de tidligmoderne kvinder, der forklædte sig som mænd. Hun noterer den ringe opmærksomhed om kvinders sex med kvinder i tidlig moderne tid og den begrænsede

64 Forhenværende professor i retsmedicin, Markil Gregersen, har været mig behjælpelig med at vurdere obduktionsrapporten. Han mener, at dens konklusion er valid og fagligt korrekt.

65 Kønsidentitet skal forstås som en social konstruktion, der både er biologi og kultur og dermed som historisk foranderlig. Kønsidentiteter som lesbisk, bøsse og homoseksuel er derfor nutidige identiteter, som har deres oprindelse i slutningen af 1800-tallet.

66 Lillian Faderman: *Surpassing the Love of Men. Romantic Friendship and Love between Women from Renaissance to the Present*, William Morrow and Company, Inc, New York 1981. Hun baserer sin undersøgelse på sekundærlitteratur og samtidige literære kilder.

forfølgelse af sådanne kvinder set i forhold til de mænd, der havde sex med andre mænd. Hun finder årsagen hertil i et fallocentrisk syn på seksualitet, hvor man forstod sex som dette at indføre det mandlige lem i kvindens skede (s. 32-35). Derfor blev der taget rimeligt let på kvinders fysiske kærlighed til hinanden: Det blev ikke anset som seksuelt samvær, medmindre kvinderne brugte en dildo. Lynne Friedli i sin undersøgelse af forklædningsager fra London og Dekker og van de Pol i deres undersøgelse af sager fra Holland noterer ligeledes den mildere behandling af kvinder, der havde sex med hinanden i modsætning til mænds forhold til andre mænd.⁶⁷ Som Faderman tilskriver de den mildere praksis et fallocentrisk syn på sex.

I Sverige har især Jonas Liliequist behandlet kvinder forklædte som mænd.⁶⁸ Han dokumenterer også milde domme, dog især fra 1700-tallet. Faktisk førte to svenske sager mod forklædte kvinder fra 1628 og 1679 til dødsstraffe. Liliequist diskuterer, om årsagen til den milde domspraksis var det tidligere foreslåede fallocentriske syn på sex, hvor seksuelle relationer mellem kvinder endnu ikke var begrebsliggjorte, og derfor ikke noget, man talte om eller forventede. Han nævner også den mulighed, at det tidligmoderne samfund havde en pragmatisk indstilling til seksualiteten, så længe den udøvedes diskret og ikke truede samfundets orden.⁶⁹ Liliequist er dog skeptisk overfor, at kvinders sex med hinanden skulle forstås som enten utænkeligt eller harmløst. Han viser, at svenske folkelige kilder omtaler kvinders begær efter kvinder flere steder, ligesom kvinder, hvorom det rygtedes, at de havde et seksuelt forhold til en anden kvinde, gik til retten for at rense sig. Han foreslår i stedet, at samfundet først og fremmest tillagde de kvinder, som klædte sig i mandsklæder, bedrageriske sociale motiver om at opnå økonomiske og andre fordele.

I de danske forklædningsseksempler er det kun Sidsels sag, der belyser samfundets syn på seksuel omgang mellem kvinder. Sidsel fik på den ene side en straf, hvor mistanken om at det horn, hun havde på sig, skulle have været brugt seksuelt som en dildo, var en del af domspræmisserne. På den anden side er domstolens ulyst ved at spørge ind til det eventuelle seksuelle forhold mellem kvinderne også meget markant i sagen. Myndighederne kendte altså udmærket til muligheden af kvinders seksuelle forhold til hinanden, men lige som det var mest

67 Lynne Friedli: 'Passing women', s. 234-60 og Dekker og van de Pol: *The Tradition of Female Transvestism*, s. 55-58.

68 Jonas Liliequist: *Kvinnor i manskläder ...*

69 Dette er vel nærmest Eva Österbergs tolkningsforslag, se Eva Österberg: *Förbjuden kärlek och förtigandets strategi*.

almindeligt i de engelske, hollandske og svenske sager, undlod retten at forhøre sig om og omtale den mulige fysiske seksualitet. Som Underadmiralitetens retten udtalte i sagen mod Sidsels kone, Bodil Marie, var den største skandale i sagen, at de to kvinders samliv var blevet offentligt kendt. Sagen udtrykker dermed mest en pragmatisk indstilling til seksualiteten, så længe den udøvedes diskret.

Motiverne til kvinders forklædninger som mænd i 1700-tallet kan imidlertid langt fra reduceres til ønsker om seksuel omgang med andre kvinder. Såvel den hollandske som de engelske og den svenske undersøgelse viser, at der i flertallet af forklædningsagerne ikke kan spores ønsker om seksuel omgang med andre kvinder. Dekker og van de Pol peger på en række blandede motiver. Nogle ønskede at følge deres soldaterkæreste på felttog i krig eller følge med en sømandskæreste til kolonierne. Under de store krige sås også kvinder, som lod sig hverve for at kæmpe for fædrelandet. Således gik mange forklædte kvinder ind i den franske hær under krigen efter revolutionen i 1789. Mange angav økonomiske motiver, idet mandsarbejde var bedre betalt og arbejde i hær og flåde altid var til at få. Endelig foreslår de eventyrlyst eller rejselyst som motiv, hvor forklædningen f.eks. var den eneste mulighed for ubemidlede kvinder for at komme til de hollandske kolonier.⁷⁰ Oven i disse motiver argumenterer Dekker og van de Pol for, at der var så mange tilfælde i Nordeuropa, at der her var tale om en tradition for forklædning, hvor de, der forklædte sig, kendte til andre kvinder, der havde forklædt sig, og brugte traditionen til at legitimere deres handling.

Flere af disse motiver kan genkendes i de danske historier. Sidsel nævnte ikke de friere muligheder, man som mand havde for at rejse, men efter hun forlod Bodil Marie, rejste hun flere gange til Sverige og tog også arbejde udenfor København. Engelbrecht Maria var utvivlsomt tiltrukket af det frie rejseliv. Også et økonomisk motiv er tydeligt. Sidsel udnyttede sin forklædning til på ny at få faste ansættelser og uden tvivl bedre betalt arbejde, og Engelbrecht Maria begrundede forklædningen med de manglende muligheder, hun havde for at få arbejde. Kvindernes historier illustrerer måske især de snævre rammer, som samfundet satte for kvinder i 1700-tallet. De skulle helst lade sig fæste til en husbond som tjenestepiger, indtil de fandt en mand og blev gift og dermed var underlagt denne mand. Kvinder, som trådte lidt ved siden af og havde vanskeligt ved at få tjeneste, eller kvinder som ikke kunne finde sig til rette under de snævre rammer, havde elendige

70 Dekker og van de Pol: *The Tradition of Female Transvestism ...*, s. 27-35.

erhvervsmuligheder og var udsat for myndighedernes stadige mistro og overvågning. Dekker og van de Pol bemærker, at de fleste forklædte kvinder var tilrejsende til de byer, de levede i. Ligesom Sidsel og Engelbrecht Maria havde de dermed svage eller ingen sociale netværk, og var derfor yderligere udsatte. Her gav mandssrollen mange flere muligheder for et selvstændigt og afvekslende arbejdsliv. Da Engelbrecht Maria i 1784 trådte åbent frem som kvindelig skrædder og begærede privilegium på at måtte være dette, kan det med god ret ses som et oprør mod den traditionelle kvinderolle. Det, at hun faktisk fik et privilegium til at ernære sig som skrædder, udtrykte også et samfund i kønspolitisk bevægelse. Det hører dog også med, at Engelbrecht Maria måske netop blev tolereret som en ener i 1700-talssamfundet, fordi hun ikke fremstod som et eksempel til efterfølgelse med et program om anderledes kønsroller og bedre vilkår for kvinder.

Forskningen i 1700-tallets forklædte kvinder har som beskrevet især tolket de kønslige motiver til forklædningerne som en seksuel tiltrækning til andre kvinder, men ser man på de danske eksempler, virker seksuel orientering mod andre kvinder som en utilstrækkelig ramme for at beskrive de forklædte kvinders tiltrækning til mandsidentiteten.⁷¹ Sidsel anskaffede sig en kårde med sølvfæste, og det omtales, at hun lod sig barbere og formentlig gik hyppigt på værtshus. Hun gik således op i de sociale sider af manderollen og har måske fundet glæde ved denne identitet. Else Kortzdatter valgte at udgive sig for en dreng, da hun nærmede sig puberteten. Det er muligt, hun har været, hvad man i dag ville kalde en drenge-pige, som så har reageret mod snævre kønsnormer ved at forklæde sig som det modsatte køn. I Engelbrecht Marias tilfælde var der en tydelig tiltrækning til traditionelle karakteristika i manderollen som det at være aktiv, selvhævdende og ærekær. Disse karakteristika demonstrerede hun både, da hun var forklædt som skræddersvend, og da hun igen klædte sig i kvindekklæder. Hvis vidneudsagnet i skilsmis-sesagen står til troende, udtrykte hun også denne rolle i det seksuelle forhold, hun havde til soldaten. Den selvvalgte kombination af et drenge-navn og et pige-navn kan indikere, at hun selv var bevidst om og fandt sin identitet i en blanding af det mandlige og det kvindelige. Der er tilsvarende træk i de glimt, kilderne giver af Liebenbergs personlighed. Det synes at have været hende, der var den aktive i hendes og hendes

71 Judith Halberstam har i bogen *Female Masculinity*, Duke University Press, Durham, NC, 1998) udforsket kvinders interesse for og brug af maskulint udseende og opførsel. Hun understreger her, at kvindelig maskulinitet antager mange former og netop ikke kan reduceres til de kvinder, der antager manderollen i lesbiske forhold. Hendes eksempler og typologi retter sig dog alle mod lesbisk orienterede former for kvindelig maskulinitet og har derfor ikke direkte relevans for denne undersøgelse.

samlevers maskerade, og hun gennemførte med betydelig viljestyrke en hemmeligholdelse af sin rette identitet både før og efter, hun var blevet afsløret. Forklædningen som mand gjorde det muligt at udleve både en anderledes social kønsidentitet og en anderledes seksuel identitet.

Fire og et halvt tilfælde af forklædning over godt et århundrede er ikke meget, og Sidsel, Else, Maren, Engelbrecht Maria og Liebenberg kan anskues som enkeltstående tilfælde. Set i sammenhæng med de betydeligt flere sager fra Holland, England, Sverige og Tyskland træder sagerne dog frem som et tidsfænomen, udløst af faktorer som urbaniseringens individualisering og anonymisering af den enkelte, enlige kvinders sociale udsathed, og nye muligheder for kønsidentitet og seksualitet i et mere komplekst samfund.

SUMMARY

Female Transvestism in Denmark in the 18th and Early 19th Centuries

In the 18th century, several women, whose fate in other respects was likely to pass unnoticed, chose to disguise themselves as men and live as such for long periods of their lives. Studies carried out by scholars in Sweden, The Netherlands and England reveal a few dozens of cross-dressing women in each country. This article presents four, maybe five similar cases from Denmark.

In 1714, Sidsel Andersdatter, aged 34, after two childbirths and a subsequent career as wet-nurse, changed her gender identity. She married a young woman, whom she – under secret circumstances – had assisted during pregnancy and delivery and in having the woman's child registered as legitimately born. Pretending to be male, Sidsel joined the Navy as a cook. The next four years she participated in several naval battles with Sweden. When at home during winter breaks in military activity, she behaved as a man, had herself shaved, carried a rapier and frequented alehouses. After the war, her marriage soured and she left Copenhagen to work as a farmhand. Her wife divorced her and married a better off ship's clerk. After a while, Sidsel returned to Copenhagen and worked as a tailor until 1728, when her sex was publicly disclosed after she had been leading a man's life for 14 years. The court sentenced her to two years of hard labour on grounds of the false marriage and on suspicion that a horn she carried, allegedly using it to pee through, had in fact been used as a dildo.

Else Kortzdatter disguised herself as a boy at the time of pubescence and worked with nightmen on Zealand. In 1731, 21 years old, she disclosed herself and married an older nightman in the town of Køge.

Engelbrecht Maria Stockenbeck, aged 20, after being married in Copenhagen, left her husband and went to Holstein, where she disguised herself as a man and took up the profession of a tailor. Over a period of three years, she moved between many different places in Northern Germany and Jutland as a travelling journeyman. After returning to Copenhagen in 1784 her sex was disclosed. She then applied for and was awarded a royal privilege which allowed her, despite being a woman, to work as a tailor and employ a journeyman.

The same year an account of her adventures was published. In the booklet, she told with pleasure of victorious tavern brawls and spoke highly of the solidarity between travelling journeymen. When she once again assumed a female identity, Engelbrecht Maria maintained both the masculine (Engelbrecht) and the feminine (Maria) marker in her name, even though her baptismal name appears to have been Ellen Maria. In the following years she resumed the life of a travelling journeyman, including such lifestyle features as frequenting taverns, only now as a woman. Several times during her travels, she had confrontations with local authorities who disbelieved her claim of a royal privilege to perform an otherwise exclusively male occupation. Her husband filed for divorce after her return to Copenhagen and provided solid proof to the court that Engelbrecht Maria lived with another man, whom she apparently had been bossing around. There are indications that she gave birth to several children.

Finally, the tailor and pauper Liebenberg Petersen was discovered to be a woman in 1839, at about the age of 80. She had lived in a village in Jutland for 30 years, first with her wife, who had died 15 years prior to the disclosure. Her remains were now exhumed and examined, corroborating an earlier suspicion that it was really a male person. Thus, Liebenberg and wife had both lived under reversed gender identities. Liebenberg refused to reveal her own past identity or any details about the disguise of the couple. Witnesses reported that Liebenberg, who had a sharp tongue, used to chew and smoke tobacco and take a drink, habits her wife would never engage in.

The research in female early modern transvestism has explained the phenomenon partly with the social advantages provided by male status, such as better wages and employment opportunities as well as personal freedom and freedom to travel, partly with sexual attraction to other women. The cases that are analysed in the present study likewise emphasize the social motives to assume a male identity. However, the other presumed motive, the possibility to court and marry other women, corresponds less smoothly with the evidence and is at any rate a gross simplification. Rather, the cross-dressing women did not feel at home in the traditional gender and sexual dichotomies. Even when showing heterosexual preferences, they were nevertheless attracted by the comportment and lifestyle of men.